

О. Гермайзе

Україна та Дін у XVII ст.

Проф. О. Гермайзе

УКРАЇНА ТА ДІН У XVII СТ.

КИЇВ—1928.

УКРАЇНА ТА ДІН У XVII СТ.

*В бібліотеку
Укр. Наук. т-ва
ім. Шевченка у Львові
від автора.*

50638

(293)

Др. № 08 с Т.л. Усер - 1965

КИЇВ—1928.

НІД АТ АНІАЯУ

ТЗ ІІХ У

Львівська державна
наукова бібліотека

1113

~~1250~~

Проф. О. Гермайзе.

Україна та Дін у XVII ст.

Світлій пам'яті передчасно згаслого життя Віті Мазуренко, студ. істор. від. Київ. Ін. Нар. Осв., присвячує цю роботу автор.

Вступ.

Питання зовнішньої політики в українському минулому належать до дуже неясних питань нашої історії. Надто мало освітлено питання про політику козацької держави до донського козацтва, як і взагалі складне питання про вікові взаємини між українським та великоруським козацтвом.

Здавалось-би, що історію козащини української можна і слід було-б вивчати й досліджувати, користуючись і методом порівняльним, в даному разі звертаючи увагу на історію великоруського козацтва і там знаходячи потрібні аналогії й порівняння. На жаль, дуже мало зроблено в нас за допомогою цього порівняльного методу.

Може на перешкоді цьому стає майже цілковита й повна нерозробленість історії великоруського козацтва. Тоді як з історії козацтва українського ми маємо силу праць, з історії козацтва великоруського зможемо нарахувати всього кілька робіт та ще й писали її давно автори, що не дуже близькі були до наукових методів проробляти історичний матеріал.

Зокрема, студіювання історії донського війська, що почалося з часів Міллера, Рігельмана, дало невеликі і далеко не блискучі результати, а саме: цінне своїми виписками з архівного матеріалу „Историческое описание земли Войска Донского“, що складав його либонь Сухоруков на початку XIX ст., видане в 60-х р.р.; і низку компіляцій і популяризацій у творах Броневського, Попова, Пудавова та Савельєва. Оце усе головне, що написано спеціально про Дін, не рахуючи того, що писалось на теми загальної історії Росії з відповідними екскурсами в історію Дону.

В 1898 р. Археографічна Комісія видала перший том актів з історії Дону (Донскія Дѣла), зазначаючи в передмові, що „історія донських козаків до настоящего времени мало разработана, хотя издавна привлекала на себя внимание изслѣдователей; попытки их создать научно обоснованное ея изложение оставались мало успѣшными“ (ст. III).

Комісія причину цього бачила „отчасти в состояніи источников, заключающихся гл. обр. в неизданном архивном матеріалѣ“. Але, не зважаючи на те, що з того часу, як писано ці рядки, минуло

30 років і Археографічна Комісія встигла видати аж п'ять томів матеріалів з історії донського козацтва, справа з науковим вивченням минулого Дону наперед ледве посунулася.

Тільки останніми роками вийшла робота С. Сватікова „Россія и Дон“. Автор її чимало попрацював над історією Дону й донського козацтва, але основний його інтерес направлений на студіювання історії козацтва в XIX та навіть у XX ст. аж до наших часів включно, так що багато проблем старої історії Дону лишає він невиясненими та навіть непоставленими, як от і те питання, що ми його збираємося досліджувати,—про українсько-донські відносини¹⁾.

При такому стані наукового розроблення історії Дону, важко, розуміється, і українському історикові досліджувати питання українських взаємин, але надзвичайно сприятливим моментом у цій роботі є наявність виданих актів з історії Дону, як у старих виданнях, так і в п'яти томах „Донских Дѣл“ Історичної Бібліотеки.

Проблема українсько-донських взаємин у минулому має стати поважним питанням нашої історіографії. Проблема ця має дві сторони. З одного боку, вивчення історії та організації великоруського козацтва має подати цінний порівняльний матеріал для студій над історією українського козацтва. В нашій науці або плутали з'явище козацтва, не розбиваючи його на окремі вияви, не зважаючи на конкретну обстанову, трактуючи все козацтво в цілому—так було в старій історіографії, або майже зовсім не притягали до вивчення козацтва українського даних і спостереження над козацтвом великоруським. Навіть акад. М. Грушевський в своїй „Історії України-Руси“ не користувався цим методом порівняльного студіювання, в новішій роботі проф. М. Слабченка про соціально-правну організацію Січі Запорізької („Праці Комісії по вивченню західно-руського та українського права Укр. Ак. Н.“, в. III) також не видно, щоб автор брався до вивчення аналогій в соціально-правній організації Запорізького й Донського Війська і щоб за допомогою тих аналогій приходив до належних висновків. Проте, здавна вже це питання поставлено в нашій науці. Ще Міллер у своїй роботі „О Малоросійском народе и о Запорожцах“ старається встановити зв'язок між Запоріжжям та Доном, аналізуючи назву українських козаків—черкаси—та назву центрального осередку донського козацтва—Черкаського городка²⁾.

Історики Дону XIX ст. певно, на жаль тільки в мало-серйозній, без належної фактичної та наукової аргументації формі, говорили про спільну генезу козащини як української, так і великоруської³⁾.

С. Соловйов тримався думки про паралелізм, ба навіть і однаковість процесів в історії українського й великоруського козацтва. „Запорожжє имѣло одинаковое устройство и тѣсную связь с Доном“—категорично висловлюється він в статті „Малороссійское козачество до Хмельницкаго“⁴⁾.

З українських істориків ще Д. Бантиш-Каменський, ідучи слідом за Міллером та іншими своїми попередниками, говорив про

¹⁾ Велика рукописна праця студента Харківського Університету про заселення і побут Донської території лишилася невиданою. Див. її детальний розгляд в рецензії Д. І. Багалія—„Зап. Харков. Унив.“, 1910, кн. 2, ст. 22—30.

²⁾ Г. Ф. Миллер. Историческія сочиненія о Малороссіи и Малоросіянах, М. 1846, ст. 3.

³⁾ Напр., В. Броневскій. Історія Донской Земли, І ст. 55, 57, 302.

⁴⁾ „Русскій Вѣстник“ 1859 р., т. XI.

спільність побуту, організації й походження козацтва на Дону й на Дніпрі, базуючись на отих спільних назвах: черкаси, черкаський¹⁾. Пізніша українська історіографія також прийняла погляд про аналогію історії великоруського та українського козацтва. Так М. Костомаров присвятив цьому питанню кілька рядків²⁾. Загострив це питання П. Куліш, гостро й безпідставно нападши на українських істориків, що підтримують ніби непорозуміння про відмінність запорізьких козаків від донських³⁾. Сам Куліш гадав, що „тї и другіе составляли, можно сказать, нераздельное общество“, свавільне, дике, безрелігійне, аморальне, з розбійницькими заняттями.

Дуже невдачну спробу об'єднати українське козацтво з донським у квазісоціологічному освітленні зробив відомий польський публіцист на історичні теми, вузко-тенденційний у своїх поглядах на історію козаччини та України—Фр. Равіта-Гавронський.

В своїй монографії про Богдана Хмельницького він вступ присвячує спробі вияснити генезу та характер козаччини.

Равіта, полемізуючи з романтичними, як він їх називає, поглядами на козаччину К. Шайнохи, зазначає всамперед, що козаччина не була з'явищем тільки Речі Посполитої, але, від Дніпра почавши, сягала на Дін, Волгу, Урал та Терек. Аморальна, безрелігійна, проти-державницька сила козаччини була однакова і в Польщі, і в Московщині, на Дніпрі і на Дону та на Волзі. Між Стенькою Разіним та Хмельницьким немає жадної різниці, бо козаччина є ступінь історичний в розвої первісного, примітивного суспільства. Якщо Равін не дійшов до таких результатів, як Хмельницький, то тільки тому, що не зумів укласти союзу з татарами. Організація козацька на Дону мала багато спільних рис з українською козаччиною. Там існувало щось подібне до українського реєстрового козацтва. Донські козаки так само, як і запорізькі, жили походами на море—Азовське та Чорне. Астрахань грала у Москві ту саму роль стримання козаків від морських походів, як Кодак у Польщі. Корнілій Яковлев нагадує Барабаша. Нарешті, коли в 1659 р. купка донців, грабуючи на Волзі, засіла в городку Рига над Іловлею, то цей їх осідок нагадував Запорізьку Січ⁴⁾.

Як бачимо, і старіші й новіші історики цю проблему спільності процесів в історії козацтва великоруського й українського тільки ставили, але трактували мало.

Треба гадати, що кінець кінцем тема ця знайде для себе дослідника, бо дасть вона доволі цікавого матеріалу й приведе до цінних, без сумніву, висновків.

Друга сторона українсько-донських відносин, що також мало досліджувано її в науці, це вивчення фактичних зносин і форм їх у минулому. Спеціально цього питання ще ніхто докладно не трак-

¹⁾ Д. Н. Бантыш-Каменскій. Исторія Малой Россіи, вид. 4. Киев—Петроград, ст. 64—65.

²⁾ М. Костомаров. Бунт Стеньки Разина. Истор. моногр., кн. I, т. 2, ст. 409.

³⁾ „Одно из недоразумѣній украинских историков составляет отособленіе ими запорожских козаков от донских“. П. Куліш. Матеріялы для Южной Руси, I, 286.

⁴⁾ Fr. Rewita-Gawronski. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza, Lwów, 1906, Wstęp.

тував¹⁾, і наша праця має на меті освітлити саме це питання, лишаючи на боці тимчасом складні та цікаві проблеми спільності у внутрішній організації козацтва на Дону й на Дніпрі.

Цікавою і дуже важливою проблемою українсько-донського минулого є також питання про українську селянську (не козацьку) колонізацію XVIII ст. Ці колонізаційні процеси також ждуть свого дослідника. Ми не торкаємося цього питання, бо воно виходить поза хронологічні рамки нашого досліджу.

I. Зав'язки українсько-донських взаємин в ст. XVI і на початку XVII ст.

Факт частих та дружніх зносин донського війська з запорізьким, часті приходи українського козацтва на Дін в минулому, на решті наочна наявність українського елементу і то в доволі великому числі на Донському Низу—все це приводило до певної думки про давній та масовий характер української козацької колонізації на Дін. Як відомо, козацьке населення на Дону доволі помітно та навіть різко ділиться на дві частини — козаків низових і верхових. Різниці поміж ними антропологічна й діалектична. Верхові—біляві, низові—чорняві. Верхові вживають великоруської мови, низові користуються часто з української, а великоруська їхня мова наповнена і словами, і вимовою українськими²⁾. Це й давало підставу ще історикам XVIII ст. шукати генези донського козацтва на Україні і з Дніпра виводити перших донських козацьких колоністів. Здається, вперше звістку про українську колонізацію Дону та про заснування українцями пізнішого центрального осередку донського козацтва—Черкаська—пустив В. Н. Татищев. „В XVI ст.—пише він—в царствование царя и великаго князя Ивана Васильевича из-за Днѣпра с князем Вишневецким черкасы (українські) на Дон перешли и там поселились город Черкасской построили“³⁾.

Рігельман, покликаючися на цю думку свого попередника, а також цитуючи Степенную Книгу та „Ядро Россійской исторіи“, категорично висловлює те саме: „Донскіе козаки от украинских черкасских козаков дѣйствительно начало свое возымѣли на Дону и первенствоу город свой выше Азова в 5-ти верстах, на правой сторонѣ рѣки Дона, на острову по имени прежняго своего города Черкасса,

1) В кількох словах зробили спробу висвітлити відносини між козаками запорізько-українськими та великорусами-донцями видавці „Исторических пѣсень Малор. народа“ В. Антонович і М. Драгоманов у примітці до думи про Самйла Кішку (т. I, ст. 229-230). Автори спираються виключно на матеріал з „Исторического описанія Земли Войска Донского“, мають на оці тільки XVI ст. і приходять до висновків про існування обоюсторонніх симпатій поміж українським і великоруським козацтвом та про те, що „отношеніе между козаками донскими, подвигавшимися к югу из предѣлов Рязанских, и козаками днѣпровскими были настолько близки, насколько то позволяли разстоянія и зависимость одних от Московскаго государства, других от Литовско-Польскаго“.

2) П. Краснов. Матеріали для географіи і статистики Россіи, собр. офицер. ген. шт. Земля Войска Донского, СПб, 1863. ст. 223, 414.

Е. П. Савельев. Средняя исторія козачества, ч. II, в 5-6, Новочер., 1916, ст. 291.

Список населен. мѣст Рос. Имп., т. XII, ст. XVII-XVIII.

Сватигов. Россія и Дон. 1914 р. ст. 22.

3) В. Н. Татищев. Лексикон. Рос. ист., геогр. и полит., СПб, 1793, ч. II, ст. 167, 170.

Черкаскою же построили, а по рѣкѣ Дону Донскими козаками (а Малороссійскіе от города Черкас Черкасами переименовалось¹⁾).

Цю думку про первісну українську колонізацію на Дону треба справді одкинути. Маємо до цього цілком певні аргументи. Всамперед, в актовому матеріалі донського походження часто згадується за українців („черкас“) і зазжди їх відрізняють від тубільного донського елементу. Українські козаки—то инша людність, не схожа на місцеву донську. По-друге, татарсько-турецькі свідчення також промовляють за те, що дніпровське козацтво можна було в XVI—XVII в. в відрізнити від козацтва донського. Коли Московський уряд пробував у цю добу говорити туркам, що донське козацтво не винне в тих нападах, що чинилися з козацького боку на турецькі та кримські городи й улуси, і що це роблять польські підданці-козаки Дніпровські, то турки відповідали, що вони добре розбираються в тому, хто їх турбує своїми нападами й уміють гаразд розпізнати дніпрянських та донських козаків, не змішуючи їх²⁾.

Звістки про зносини України, точніше—українського козацтва з донським, ми маємо з XVI ст., тоб-то саме з того часу, коли українське та донське козацтво доходять до первісного свого зформування.

Мати діло українському козацтву з донськими доводилось з різних причин. Вже в XVI ст. намічаються, а в XVII виразну форму приймають основні лінії цих зносин.

По-перше, донське й українське козацтво зустрічаються, як аналогічна сила, степова сторожа двох сусідніх держав—Москви й Польщі, між якими точилася вікова ворожнеча.

В московсько-польських непорозуміннях бачимо ми, як великоруське й українське козацтво має зустрітися, як ворожі сили, перебуваючи в двох ворожих поміж собою державах.

Але коли в XVI ст. в добу діяльності Дмитра Вишневецького виявляється лінія самостійної політики українського козацтва, бачимо ми, що й тоді приходить до зустрічі наддніпрянського козацтва з донським.

¹⁾ А. Ригельман. Історія или повѣствованіе о Донских козаках, М. 1846, ст. 7-8.

²⁾ В 1622 р. Московські послы Кондирев та Бурмасов, по дорозі до Царгороду через бурю мусіли спинитися в якомусь турецькому селищі Кандрах. Тамошні мешканці, вбачаючи в них людей схожих на донців, хотіли їх повбивати за те, що донці пограбували були перед тим Кандри. Послы намагалися переконати турків, що напад зробило українське козацтво, а не донське, але турки відповідали, що вони розбираються в тому, чи то донці, чи то черкаси: „и села Кандры всякия люди говорили, что они Донских козаков с черкасы знают. Нынѣшняго де лѣта приходила к нам в село в Кандру и выжгли Донскія козаки, а не черкасы“ („Истор. опис. земли В. Дон., ст. 172). Сами Бурмасов та Кондирев так само добре розбиралися в тому, де черкаси і де донські козаки. В Кафі турки жалілися московським послам на часті козацькі напади і, як оповідали сами послы, „привели к пашѣ Кафинскому на двор полоняников черкас и русских людей человекъ с 20 и больше на цѣпях и прекованы всѣ. И паша Ивану и Тихону (Кондиреву та Бурмасову) говорили: спрашивайте де сами своих казаков, по чѣму они приказу на море ходят и корабли и каторги громят и людей побивают—и землю государя нашего пустошат. И Иван и Тихон пашѣ говорили, что им до них дѣла нѣтъ и спрашивать им нечего для, а то они видят, что приведены всѣ черкасы литовскаго короля люди, а что в них русскіе люди есть и тѣ государя нашего измѣнники служат литовскому королю с черкасы вмѣстѣ“. (Ibidem, ст. 170). Цих свідчень та фактів цілком досить, щоб побачити, як на початку XVII ст. ясно розрізняли „русских“ від черкас, донських козаків від українських. Якби на Дону мешкала якась чимала група українського козацтва, московським послам найлегше було-б про те сказати, знявши з себе всяку відповідальність за вчинки „литовських людей“.

В 1558 р., коли Байда Вишневецький, плекаючи свої плани про знищення кримських татар, іде на службу до Москви, цар московський, прийнявши його послуги, посилав його на Донець, щоб там, поробивши човни, на них Доном спуститися на Азов і з цього боку вдарити на кримчаків. Вишневецький пішов у похід, розбив татар на р. Айдарі, одночасно з тим козацький ватажок Михайло Черкашенин розбив татар на верхів'ях Сіверського Дінця.

Зміцнюючись в середині XVI ст. українське козацтво дістає опорні пункти для своєї організації. Найважливішим і визначнішим пунктом була Запорізька Січ, але крім неї українські козаки жваво гуртуються побіля московського пограниччя, біля Путивля та інших пограничних Московських городів з воеводським управлінням. Так само позначається тоді і тяжіння українського козацтва до Донської території, де теж можна було доходити певних успіхів в розвитку козацької самоорганізації¹⁾. Путивльський воевода кн. Михайло Троекуров в 1546 р. писав Московському великому князю, що на Полі, на отих просторах московських українх багато козацького люду і московських, і українців з Київ та з Черкас²⁾.

Українська козацька людність з берегів Дніпра (Кияни й Черкаси), а також і споріднена з козацтвом севрюцька людність Московського пограниччя доходить до Дінця й до Дону. Ногайський „князь“ Юсуф в 1549 р. жаліється в Москву на те, що „козаки севрюки, которые на Дону стоят“ пограбували татар³⁾. Українські козаки виконують в степах ролю провідників і охоронців. Так в 1570 р. було доручено охороняти в дорозі від Рильська до Путивля Московського посла в Туреччину Новосильцева, якомусь „Мишѣ Черкашенину, а с ним атаманом и козаком“⁴⁾.

Старий дослідник Війська Донського, Пудавов, гадав навіть, що з 1538 р. стани й зимовища українських черкасів на Дону вже заснувалися дуже міцно і зайшли глибоко в Аксаянську територію, доходячи до Коб'якового городища в нинішній Аксайській станиці і спускаючись ще далі Доном і Мертвим Дінцем⁵⁾. Автор „Историч. Описанія Земли Войска Донского“ (Сухоруков) гадав також, що українське козацтво оселилося в другій половині XVI ст. на Донщині поміж р.р. Маничем та Аксаєм⁶⁾.

Уже в XVI ст. бачимо, як українська козацька людність, дійшовши до Дону, починає загрожувати своїми нападами та грабіжництвом проїжджим людям й великоруському козацтву. Путивльський воевода Григорій Борисов в 1589 р. писав у Москву, що він посилав отамана Агея Мартинова з Путивльськими черкасами „на поле и к усть-Айдара, и вниз по Дону в тѣ мѣста, гдѣ твоих государевых станичников громили черкасы“⁷⁾.

¹⁾ Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси, VII, ст. 129.

²⁾ „Нынѣ, государь, казаков на Полѣ много и Черкасцов и Кіян и твоих государевых; вышли, государь, на Поле из всѣх украин“. — Ист. Оп. Земли В. Дон., ст. 4.

³⁾ Сватиков. Россія и Дон, ст. 13.

⁴⁾ А. А. Лишин. Акты, относящ. к ист. В. Донского, т. I. Новоч. 1891, № 1, ст. 1.

⁵⁾ Пудавов. Історія Войска Донского, ст. 162.

⁶⁾ Там само, ст. 124.

⁷⁾ И. Бѣляев. О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства. „Чтен. в Моск. Общ. Ист. и Др. Рос.“ 1846, № 4, ст. 35.

Тоді-ж ще в XVI ст. українське козацтво, просунувшись на Дін, повднується з донським на ґрунті спільних походів на море та на Азов проти татар та турків. В 1574 р. Кримський хан покарав на горло якогось Данилка Черкашенина¹⁾. Очевидно, цей Данилко Черкашенин був дуже тісно зв'язаний з донським козацтвом, бо донці, дізнавшись про вбивство Данилка, бажаючи помститися, напали на Азов, ваяли його, забрали за заручників двадцятіро кращих людей на чолі з султановим шваґром Сеїном²⁾.

В кінці XVI ст. так само українському козацтву доводиться мати діло з донцями в наслідок зносин українського козацтва з сюзереном Дону — Московю. В 1589 р. Московському гонцеві Петру Зінов'єву, що їхав у Крим, давано інструкцію, що як він почує, „что пришли на Донец с Днѣпра Черкасы, Матвѣй Федоров с товарищи, которые из Запорожья пришли, а стоятъ будет, и государевым людем станичникам и севрюкам от них зацѣпки нѣтъ никоторыя“, тоді має Петро послати до черкасів свою станицю, передати їм царський привіт „и говорити им от государя, чтобы они его Петра и Крымских гонцов... пропустили и ничѣм их не задирали“ і за це буде їм прислано царське „жалуваніє“, а московське військо нехай стоїть на Дінці і разом з „Черкасскими атаманы и с молодцы“ промишляє проти царських ворогів³⁾. Мабуть, що ці самі черкаси, з'єднавшись з донцями, пішли далі воювати Азов. Принаймні згаданий Московський посол Зінов'єв того-ж 1589 р. сповіщав, що „черкасы Литовские“ весною на початку травня воювали Азов і взяли там у полон чоловіка з 300⁴⁾.

В 1593 р. Московський цар давав наказ на Дін, щоб донські козаки „промишляли“ біля Сіверського Дінця на перевозах та на шляхах разом з Путивлянами та ще й з запорізькими козаками, при чому в царській до донців грамоті пояснювалося, що запорізькі козаки мають прийти за царським наказом на Донець з своїм „запорозьким гетьманом Криштопом Косинським⁵⁾“.

Українське козацтво, що „промишляло“ на московському пограниччі уже в XVI ст. переходило на Дін і відігравало часто помітну роллю. При облозі Пскова в Московсько-Польську війну 80 р.р. XVI ст. зустрічаємо в московському війську відділ донських козаків з 500 чоловіка на чолі з якимось Миськом Черкашенином, родом з королівської області. Цей Мисько або Микола і був у тій облозі забитий⁶⁾.

А на початку XVII ст. українського козацтва повним повно в московському війську на українх московської держави. Всі полки українського розряду — каже І. Беляєв — були наповнені численними відділами українців („отрядами малороссиан“⁷⁾).

Початок XVII ст., позначений внутрішнім неспокоєм в Московській державі та зовнішніми ускладненнями, сприяв тому, що маси

1) „Мишкина сына“ Чи не син це згаданого вище Мишки Черкашенина?

2) Истор. Опис. Земли Войска Донск., т. I, ст. 24 і 58-59.

3) Ibidem, ст. 15—16.

4) Ibidem, ст. 68—69.

5) Собр. Гос. грамот и договоров, ч. 2, ст. 261; Д. Багал'їй. Очерки колонизації и быта, ст. 151.

6) И. Бѣляев. О сторож. и станичн. службѣ. „Чт. в М. О. И. и Др. Р.“, № 4, ст. 56.

7) Piotrowski, Dziennik, Krak., 1894, ст. 58.

Цитовано за А. В. Стороженком. Стефан Баторій и Днѣпровскіе козаки, Київ, 1904, ст. 86.

українського козацтва разом з польським військом, а то й з своєї власної охоти опинились на Московщині, беручи участь чи то в боротьбі різних московських соціальних груп та політичних партій, чи то просто розбишакуючи в країні, збаламученій соціальним неладом. Перший Самозванець, готуючи свій похід на Москву, послав до донців за посла литвина Свірського з закликом допомагати царевичеві. Козаки послали до Самозванця свого військового отамана Андрія Кореллу та старшину Михайла Нежакова. В 1603 р. ці делегати прибули в Краків, де й представилися Дмитрію, а від нього повернувшись на Дін, схиляли козацтво до боротьби за царевича¹⁾. Як відомо, донське військо взяло діяльну участь у поході Самозванця разом з козацтвом українським, якого теж не бракувало в тому поході.

За часів внутрішнього неспокою в Московщині початку XVII ст. з фактів українсько-донського єднання окремо треба відзначити діяльність відомого отамана Заруцького, що його московський уряд трактував, як українця²⁾.

Як відомо, Заруцький, взявши з собою Марину Мнішківну, „вѣдомую еретицу люторку“ в атестації тих таки московських грамот, подався в 1614 р. після московських невдач та загибелі Тушинського вора на Волгу в Астрахань, маючи намір тут закласти ґрунт для свого проти Москви змагання й думаючи тут спертися на силу козацького гультяйства. В соборній грамоті московського духовенства до козацького донського війська від 18 березня 1614 р. читаємо вже перестереження, наповнене серйозною тривогою та хвилюванням про те, що Заруцький, втікши з Москви з польськими та литовськими людьми і з Маринкою на Волгу, там сидючи, „на Волгу и на Яик и на Терек смутные слова пишет... и с Персидцким шахом ссылаютца“³⁾. На Дін пише не тільки духовенство, пише і влада, і в тих грамотах ми читаємо, що заклики Заруцького, під рукою якого було головне українське козацтво (оті, мовляв, „польськіє и литовськіє люди“), знаходили чимале співчуття в охочого до всяких баламуцтв великоруського козацтва, принаймні, грамоти багато пишуть про тих „крестьян“ (християн; мова тут мовиться про козаків, „которые забыв Бога, омрачая бесовскою прелестью к Ивашкову (Заруцкому) воровству пристають и души свои... погубляют“⁴⁾).

У Заруцького був очевидний план підняти волзьких, яїцьких, терських козаків, але донці не дали Заруцькому якоїсь великої та організованої помочи, хоч чимало козацького люду з Дону та з Волги посунули до отамана—Черкашенина. І можливість сильного антимосковського об'єднаного руху для Москви була доволі реальною та загрозливою. Московські воеводи і сам цар енергійно закликають волзьких та донських козаків не підтримувати воровства Заруцького, а навпаки стояти за Москву, помагати московському війську й бити Заруцького, а до тих козаків, що пристали до „вѣдомого вора и желателя крови крестьянской Черкашенина Ивашка Заруцкого с Маринкою“, уряд звертався з закликом покинути його⁵⁾.

1) Ист. Оп. Земли В. Дон., ст. 92-93; — Карамзин Ист. Рос. Рос., т. XI, ст. 58.

2) „а то такой вор иновѣрец Черкашенин Литвин“—писано про нього в тогочасних грамотах. „Донскія Дѣла“, т. I, ст. 47 et passim Акты Археогр. Ком. т. III, № 18, 21, 22, 23.

3) „Донскія Дѣла“, т. I, ст. 94.

4) Ibidem, I, 102;

5) Ibidem, ст. 45, 54, 62.

Так само, як українські козаки опинялись на Московщині, беручи участь у московських війнах і там зустрічаючись з великоруським козацтвом, так само й великоруське козацтво брало участь у польському війську разом з українськими козаками.

В Хотинській кампанії 1621 року бачимо й донців. Учасник її, тоді ще молодий, Йоаким Ёрлич в своєму „Літописці“ зазначає, що в польський табор підчас Хотинської війни прийшли посланці від донських козаків з листом, висловлюючи бажання разом з поляками, маючи в їхньому війську окрему хоругву, стати проти ворога святого хреста — турків¹⁾. Величко також заховав у своєму Літопису згадку про участь донців разом з українським козацтвом в Хотинській кампанії²⁾. Маємо й документальні свідчення про переговори з цих часів українського козацтва з донським з приводу участі донського війська в боротьбі з турками в лавах польського війська. Відомий суперник Сагайдачного, Бородавка, прислав на Дін свого отамана Соколку з двома запорізькими козаками, пропонуючи донцям разом із запоріжцями йти до польського короля, щоб з ним бити спільного ворога — турка. Соколка приваблював донців грамотою польського короля до запоріжців, в якій він обіцяв заплатити за участь у поході по 30 руб. кожному. Донці відповіли ухильчиво, вказуючи на те, що їх залишилося на Дону всього 7 тисяч чоловіка, а велика сила їх пішла на море і що вони могли-б прийняти пропозицію запоріжців тільки в тому разі, як їхні товариші повернуться з походу. Соколка виїхав з Дону сам, але вслід за ним на Запоріжжя вирушило 200 чоловіка донських козаків та черкасів, що пробували на Дону³⁾. А Ів. Каманін навіть думав, що участь донців у Хотинській кампанії відбилася в народній пісенній творчості українській. Полемізуючи з Б. Грінченком за відому пісню про Дорошенка та Сагайдачного і беручись до аналізу варіанту цієї пісні з початку XVIII ст., опублікованого в акад. В. Перетца, Каманін розшифрував строфи цієї пісні про трьох гетьманів, що одночасно ведуть козацьке військо:

„Один гетьман Дорошенко,

Другий гетьман Сагайдачний,

Третій гетьман Дрогозденко,

Що ведець військо Московське борозденько“.

Грінченко вбачав у Дрогозденкові відомого Дрозда або Дрозденка, сучасника й супротивника Петра Дорошенка в 60 р.р. XVII ст.; одного з претендентів за часів Руїни на гетьманську булаву. Каманін, розшифровуючи Дорошенка, як Петрового діда — Михайла, що разом із Сагайдачним брав участь у Хотинській кампанії, в особі Дрогозденка, що веде якраз московське військо, бачить тих „козаков от Волги“, що про них говорить Величко. Дрогозденко — це попсоване великоруське прізвище, переинакшене на український кшталт, і має

¹⁾ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza, t. I, Warszawa, 1853, ст. 29-30.

²⁾ В копіяції Величкової з денника Матвія Титлевського та якоїсь козацької кронички про Хотинську війну. Величко каже, що в ній брало участь, крім польського війська та українського козацтва, ще й козацтво „от Волги“. „Еще теж особно козаков от рѣки Волги ишло на помощь против бѣсурман войску польскому 20000, но уже на войну тую не застало“. С. Величко. Літопись событий. Вид. Київ Ком, I, додаток ст. 28.

³⁾ „Истор. Опис. З. В. Д.“, ст. 157—158.

означати ім'я невідомого нам отамана „московських“ козаків, закликаних до участі в Хотинській війні¹⁾.

Таким чином, про зносини донських та українських козаків можна говорити з часів первісного формування козацтва на Дону й на Дніпрі, тоб-то з XVI ст. Ці зносини мали попервах просту зустріч військових ватаг, що наймалися, шукаючи приложення для свого військового ремесла, до Польського короля й до Московського великого князя.

По-друге, степове московське пограниччя зближало козацьку людність як великоруську, так і українську. Нарешті, вже тоді позначився сильний порив українського козацького добичництва на море проти татар та турків, зокрема на Азов. Стриманий від польського уряду на Дніпрі цей порив українського козацтва реалізується через Дін і з участю та за допомогою донського козацтва. Факти з початку XVII ст., що ми їх навели, показують, що такий характер взаємин українського й донського козацтва чим далі, тим все поглиблювався. Сучасники, як поляки, так і українці, в XVI і на початку XVII ст. знають донських козаків і припускають цілком можливість близького єднання низового українського козацтва з Доном.

Мартин Бельський у розділі своєї „Кроніки“, присвяченому козакам, описавши докладно життя та побут дніпровських козаків, подає до того опису й коротку згадку про козаків донських. На думку Бельського, козаки донські схожі з козаками дніпровськими тим, що ходять на татар, і тим, що охороняють границі Москви від татар так само, як дніпровські козаки охороняють від них границі Польщі.

Додавав до цього Бельський і цікаву звістку про припадкові зносини українців та донців степом, і те, що ніби-то українські козаки, маючи на собі гнів короля Стефана Баторія і рятуючися від його планів вигубити дніпровське козацтво, були повтікали до Московських козаків і, з'єднавшись з ними, розвинули ще більшу сваволу і степове з татарами ворохобництво, аніж те, що було в козаків на Дніпрі перед тим²⁾. Оце оповідання Бельського про втечу від Баторія українського козацтва на Дін запозичили пізніші автори літописних компіляцій і хронік. Зустрічаємо його у Гваньїні та в українській переробці Лукомського³⁾. Гр. Граб'янка вводить це оповідання до своєї компіляції, розповідаючи, що доба Стефана Баторія була взагалі корисною і сприятливою до розвитку козащини, але Баторій, бачивши зростання козацької сили, „смуцається з'їло вкупѣ и бояся, да не како укрѣпившися козаки тяжци будут ляхом“, і тому взяв намір побити їх. Але „козаки, розумѣя королевській замисл, пойдоша

¹⁾ І. Каманін. Ще до пісні про Петра Сагайдачного „Зап. Наук. Тов. у Київ“, кн. II, ст. 227-231;

²⁾ Są też kozacy moskiewscy, co je zowiemy dońskimi; na Donie abo Tanais rzece mieszkają, a z rzeki Donu na Wothe czasem przechodzą, czajki swe na walkach przez górę Perewłoke przewłaczając. Ci także Tatarom gdzie mogą szkodzić, czego się Tatarowie nad Moskwą także, jako i nad nami zwykli mścić. Schodzą się też niekiedy naszy Nizowi z nimi, ale ziemią muszą do siebie, bo wodą nie mogą. I natenczas, gdy ich Stefan król chciał koniecznie wygubić, brali się do Moskwy do tych drugih kosaków. z kąd większe jeszcze niebezpieczeństwo baczyl i przeloż im podobno dał pokój. Zaczem swawola w nich tem większa urosła tak, iż przyszło do tego, że miasto pożytku więcej nam szkoda. Дали Бельський говорить про те, як можна гамувати козаків.

(Kronika Marcina Bielskiego, t. III, Sanok, 1856, ст. 1300—1361).

³⁾ „Собрание Историческое“ Лукомського. Уміщ. в „Лѣтопись Самовидца“. Вид. Київ. Ком., ст. 351.

от кочевиск своих к донским козаком и отсюду еще в большій страх Ляхи впадоша“, і коли перестали тимчасом зачіпати козаків, то козаки тоді „паки з Дону возвращеся в луги Днѣпровіи мечем и бранію на татар упражняхуся“¹⁾).

Досліджуючи первісну козачину, акад. М. Грушевський злегка торкається згадки Бельського, не висловлюючись виразно що-до можливості масового тимчасового переселення українського козацтва з Дніпра на Дін, але констатує факт агресивних заходів Баторія супроти українських козаків р. 1583 в зв'язку з молдавськими та турецькими нападами українських козаків всупереч волі та інтересам Польського уряду і відхід козаків за Дніпро²⁾. Саму згадку в „Кроніці“ Бельського пояснює М. Грушевський тим жвавим обмірковуванням козацької справи, що точилася на соймі 1590 р.³⁾.

Знаючи характер зносин українського й донського козацтва в XVI ст., ми цілком припускаємо можливість тимчасового впливу з Дніпра на Дін значних козацьких ватаг під натиском Баторієвих нагінок і репресій, тим більше, що через Дін українське козацтво мало змогу продовжувати свої морські напади, що проти них так протестував Баторій.

В свідомості української інтелігенції початку XVII ст. ще тісніше з'єднувалося українське й донське козацтво, як одна сила, протиставлена татарській небезпеці. Київський митрополіт Іов Борецький в своїй відомій протестації 1621 р. висловлюється так, що татар послав господь на землю, як грим і блискавку, щоб тим страхіттям християн наводити й карати. „Tak у kozaki—продовжує автор протестації—*ni-zowskie Zaporozkie у donskie drugie pioruny у gromy zuwe на morzu у на ziemi polozyl Turki і Tatars niewerne straszyc у gromic*“⁴⁾.

Так об'єднувалося козацтво донське й українське в уяві сучасників, як потужна антитатарська сила.

Народня пам'ять також відбила в піснях згадку про спільність українсько-донських козацьких прагнень. З українських дум виразна згадка про донське козацтво та вияв солідарности з ним в думі про Самійла Кішку.

Відомий фінал цієї думи ставить донських козаків в ряд з дніпровськими, як одну спільну масу „люду царського, народу християнського.

„Утверди, боже, люду царського

Народу християнського

Війська Запорожського,

Донського

З (у)сією чернью Дніровою

Низовою

На многая літа

До конца віка“⁵⁾

Дума про трьох Азовських братів, про їхню втечу якраз територією, близькою до осель донських, не має згадок про донців, очевидно, вказуючи на раннє походження своє (між кінцем XV ст. і са-

¹⁾ Лїтопись Грабянки, К. 1854, ст. 22.

²⁾ М. Грушевський. Історія України-Руси, VII, ст. 165—166;

³⁾ Ibidem, ст. 173.

⁴⁾ „Статьи по славяновѣдѣнію“, под ред. В. Ламанского. III, ст. 150.

⁵⁾ В. Антонович и М. Драгоманов. Истор. пѣсни малор. народа, I, ст. 219—220.

мим початком XVII ст., як думали видавці „Ист. пѣс. малор. нар.“¹⁾, коли зносили з донцями не набрали частого та побутового характеру, а також на те, що поривання до Азова і відомість за нього були дуже ранні в українських козаків.

В інших піснях ім'я донців майже не згадується, хоч назва самої річки Дін досить поширена²⁾.

В донських піснях відповідні згадки про українське запорізьке козацтво частіші, вони такого самого змісту, як оті згадки про донське козацтво в думі про Самійла Кішку, тоб-то відбивають козацьку солідарність, почуття єдності, спільних інтересів та обопільних симпатій. Всі відомі нам донські пісні, де згадуються запоріжці, пізнього, з кінця XVII ст., походження часів діяльності донського отамана Фрола Мінаєва та Азовських походів Петра I.

Ось відповідні місця з тих пісень:

„Что пониже было города Саратова,
А повыше было города Царицына,
... по Камышенкѣ рѣкѣ,
Как плывут тут выплывают два снарядные стружка;
Хорошо были стружички приукрашены,
Они копьями, знамены будто лѣсом поросли;
На стружках сидят гребцы, удалые молодцы,
Удалые молодцы, все Донские козаки,
Да еще же Гребенские, Запорожские“...³⁾

В пісні про Фрола Мінаєва та про його боротьбу за автономію козацьку також зустрічаємо:

„Приуныли, приуныли на Дону Донски козаки,
А Яицкіе, Донскіе, Запорожскіе“,

Також і в пісні про Азовські походи знаходимо:

„Сам сизой орел наш пробуждается,
Сам Петро наш царь подымается

Со своими Донцами, с Запорожцами“⁴⁾.

Отже і народня пам'ять як донського, так і українського населення закріпила згадку про спільність та єдність козацтва.

II. Українсько-донські відносини в першій половині XVII ст.

Політика московського уряду до донського козацтва означалася тими інтересами Московської держави, що їх задовольняли донці. Донці були потрібні Москві, щоб охороняти її степові границі від татарських нападів, далі донці виконували функції опанування для великоруської держави нових територій, нарешті, очищали вони шляхи для просування московської торгівлі. Крім того, Москва ви-

¹⁾ т. I, ст. 133.

²⁾ Вкажемо на доволі темну згадку за донців у галицькому варіанті відомої пісні про полонення татарами Коваленка:

„Ой з-за гори чорна хмара іде,

Там два донці Коваленка веде“ — В. Антонович і М. Драгоманов. Ист. п. малор. нар., I, 82.

³⁾ А. Пивоваров. Донскія казацькі пѣсни Новочеркасск, 1885, ст. 41.

⁴⁾ Ibidem, ст. 55.

користувувала донців, як розвідачів у справах пограничних московсько-кримських та московсько-литовсько-польських.

На протязі всього XVII ст. зустрічаємося ми з тим, що московський уряд дає донцям доручення збирати відомості про Крим, Литву, Польщу та про Запоріжжя, і донці ретельно виконували ці доручення, розвідуючи про своїх близьких та далеких сусідів і одсилаючи ті відомості до Москви. В царський до донців грамоті 1615 року читаємо прохання козаків, щоб вони, якщо в них будуть вісті „про турецьких, кримських и ногайських людей, про польського короля и черкас“,—подавали-б до відому про те Москви ¹⁾).

В 1623 році московський цар наказав Оскольському воеводі, щоб він вислав людей в поле дізнаватися про татар і про черкас ²⁾).

В 1625 році донський отаман Олексій Старово доповідав, що на Дону „у них вѣстей нѣт никаких и что во Царь-город і в Литве і в Крыме дѣлаетца, того они не вѣдают, потому что еще с моря козаки не бывали“ ³⁾. В тому-ж 1625 році цар Михайло Федорович наказував Воронізькому воеводі узнати про всякі справи на Дону: „и Турские люди и черкасы Запорожские с Крымским царем и с калгою с Шенгирѣм ест ли, и куда хотят итти войною и не чаят ли нынешняго лѣта приходу воинских людей на наши украинны, и у турского салтана у Крымского царя и у калги у Шен-Гирѣя с Литовским королем ссылка естли“, „да и про прежнево про Крымского царя про Жанбугирѣя и про Черкас Запорожских велѣли бы есте тѣм станичникам провѣдывати подлинно: где ныне прежней Крымский Жанбу-Гирѣй царь, и Запорожские Черкасы всѣ ли в Запорогах и на ково стоят“ ⁴⁾. Ці і подібні їм політичні відомості Москва збирала майже виключно через донських козаків, таким чином донське козацтво мусіло весь час бути в курсі степової та польсько-литовської політики, маючи що раз у діло з запоріжцями, причетними і до тих, і до тих інформацій.

В 1628 р. цар, присилаючи донцям грамоту з наказом не воювати Крим, одночасно з тим велів повідомляти Москву про кримські та литовські новини: „и о вестях бы есте, которые нам надобны про Крымского и про Литовского і про иные, что у вас объявитца, к нам писали, чтоб нам Крымские и Литовские вѣсти были вѣдомы“ ⁵⁾.

В 1632 році донський козак Івашка Данилов, що вернувся з морського походу через Запоріжжя, подавав відомості про боротьбу серед українського козацтва городових козаків на чолі з гетьманом Кулагою проти козаків-виписчиків на Запоріжжі, про заходи польського короля використати українське козацтво в боротьбі з Московією та про ставлення до цих заходів козацьких ватажків і козацької маси ⁶⁾.

В 1640 р. на Дону діставали від полоненого татарина й передавали до Москви такі відомості, що Нурадин-царевич в Перекопі хоче іти по весні воювати Литовську землю, а Турецький султан з Кримським ханом збираються по весні прийти під Азов, при чому султан має з собою взяти 12 тисяч „бусорманих невольников“ з ка-

¹⁾ И. Бѣляев. О сторожевой и станичной службѣ. „Чтен. М. О. И. и Др. Рос.“. 1846, № 4, Источники ст. 73.

²⁾ Савельев. Трехсотлѣтіе Войска Донского 1570—1870. СПб. 1870. ст. 11.

³⁾ „Донскія Дѣла“, I, ст. 237.

⁴⁾ Второв и Александров. Воронежские Акты, I, ст. 123-124.

⁵⁾ „Донские Дѣла“, I, ст. 286.

⁶⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 328, ст. 346.

торг „руських и Литовських людей и гречен“ і кинути їх на Азов ¹⁾. В тому-ж році донські козаки з Азова повідомляли про турецько-татарські й польські військові плани. На Азов літом татари не прийдуть, а підуть вони на Литовську землю за те, „что Польський король хочет завладѣть у них Волоскою землею, а они той Волоской земли дать им не хотят“ ²⁾.

В 1646 р. Москва, організуючи похід на кримців, давала доручення донцям перед перед тим дістати відомості про литовсько-татарські відносини, про наміри що-до кримців запорізьких козаків, чи перебувають вони на Дону та т. д. ³⁾.

В тому-ж році писали донці до Москви, що на кримські улуси ходило тисяч із 7 запорізьких козаків, але від них до татар перебіг один перекінчик, і повідомлені татари перейшли в Перекоп ⁴⁾. Так само через якийсь час повідомляли донці, що Кримська орда стоїть на Молочних Водах і що татари ждуть нападу на Крим „от Литовского короля Литовских людей“. Ці литовські люди наче-б то мали йти війною на Очаків ⁵⁾.

На початку зими цього-ж року із Запоріжжя з „города Кодака“ черкашенин Митька Мигалев в козацькому кругу на Дону оповідав, що кримчаки бояться Польського короля, а Польський король наказав знести по Дніпру всі застави, які-б були поставлені для перешкод українському козацтву, король навпаки роздав запоріжцям платню й велів бути готовим до кримського походу ⁶⁾. В травні 1647 р. полоненого татарина донці розпитували про кримсько-литовські відносини, і татарин оповідав, що Кримський хан посилав до Литовського короля по дань, але король одмовився і натомість збирається йти на Крим війною ⁷⁾. Весною 1648 р. з Дону повідомляли Москву про те, що Кримський хан збирається воювати Литву ⁸⁾.

Дістаючи вісті для Москви, користувалися донці з запорізької допомоги. Тут розвивається навіть своєрідний промисел здобувати татарські вісті через захоплених „язиків“. Літом 1646 р. воевода кн. Сем. Пожарський посилав своїх стрільців розвідати про Кримську орду. На Дону стрільці дізналися, що чоловіка з 20 запоріжців їздило для своїх „добычи“ водою й на Азовському морі взяли в полон шість татарських рибалок та на перевозі ще одного кримського татарина, він їхав з дорученням від Кримського хана до ханового сина, що стояв на чолі кримського війська. Дізнавшись про цих „язиків“, Пожарський просив донців, щоб вони прислали йому їх, але донці того не зробили, мотивуючи, що черкаси захопили тих татар своєю охотою не з військового наказу, що полонені, таким чином, є їхня власна здобич, і що військо донське викупило у черкасів тільки одного полоненого татарина й надишлав його до Москви ⁹⁾. Пізніше донський отаман Левонтій Пушкінський трохи инакше подавав цю справу. Казав він, що язиків узяли не запоріжці, а донці, але тих язиків козаки однаково „выслуживают своими головами“, і тому

¹⁾ „Донскія Дѣла“, II, ст. 6.

²⁾ Ibidem, ст. 24.

³⁾ Ibidem, ст. 906.

⁴⁾ „Донскія Дѣла“, III, ст. 3.

⁵⁾ Ibidem, ст. 153.

⁶⁾ Ibidem, 367.

⁷⁾ Ibidem, III, 673.

⁸⁾ Ibidem, 813.

⁹⁾ Ibidem, III, ст. 31.

посилати їх до Москву не з руки козакам. Очевидно, хотіли мати козаки від свого промислу добування „язиків“ і певний прибуток, грошову плату¹⁾.

Розвідкову для Москви службу донці виконували, як це ми бачили на наших прикладах, різними способами—збираючи відомості від українців, що приходили на Дін і, навпаки, від донців, що бували на Запоріжжі, виряджаючи спеціальні загони по язики і в степу то ловлячи татарина, то випитуючи в українських козаків, з якими в степу раз-у-раз зустрічалися.

В 1652 р. в Москві в Посольському приказі донський отаман Павел Чесночіхін та осаул Григорій Афанасьєв доповідали про кримчаків, про „сакмы воинских людей“, пробитих на степу, і ті відомості донці здобули, їдучи з Дону до Москви степом на Валуйки через Сіверський Донець у тутешніх добичників-українців. Як були на річці Явсузі побіля Сіверського Дінця, зустріли тут „черкашенина, Лукьяном зовут, гуляєт на рѣкѣ на Деркулѣ для звѣриной добычи“. І цей Лук'ян давав Чесночіхінowi та Афанасьєву цінні відомості²⁾.

1657 р. після Покрови донські станичники посилали на розвідки до Криму відділ з 60 чол. Біля Білого Колодязя станичники зустріли трьох „запорожських черкас“, що тікали з Кримського полону, і від черкас дізналися, що Калга-царевич стоїть на Молочних Водах з 2000 чол. „для обереганья от приходу их Донских козаков и Запорожских Черкас“³⁾.

Нарешті, постійний та живий зв'язок Дону з Запоріжжям був через „турських“ та татарських полонених. Постійні наскоки запорізького й донського козацтва на татар та турків так само, як не менш часті приходи татарських орд на українські землі, а також на Дін та на Московські „украини“, все це залишало в татар і турків велике число полонених українців та росіян. Бранці тікали з неволі, викупалися з неї, і шлях, їм додому лежав або через запорізькі землі або через землі Донського Війська. Таким побитом, донці й росіяни переходили через Україну, так само як і українці верталися в свої краї через Дін.

1625 р. з моря на Дін приїхало четверо запорізьких козаків на чолі з п'ятим, Олексієм Шапраном. Запорізьці ці були в турецькій неволі на каторзі і звідтіля повтікали. На Дону пробули вони тижнів зо-два, а тоді, покравши коней, втікли на Запоріжжя⁴⁾.

1640 р. донський козак Онофрейко Шатров, що попався в турецьку неволю під Очаковим в поході з Михайлом Черкашенином на чолі оповідав про свої пригоди, що пробував він у неволі в місті Урвані, звідти вийшов, пішов на Волощину і далі на литовські городи—на Савронь, Лисянку, Звенигородку, а тоді на Київ, звідти вже йшов він через Конотоп та Путивль на Москву⁵⁾. Шлях з полону через Україну другого донського бранця, взятого в турецьку неволю разом із Шатровим, „азовского козачишка Олешки Седого“ був трохи инший. Седой вийшов на Крилов, тоді на Черкаси, з Черкас на Київ, а звідти в Московщину через Севськ⁶⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 174.

²⁾ Донскія Дѣла. IV, ст. 563.

³⁾ Донскія Дѣла V, 251.

⁴⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 236—237.

⁵⁾ Донскія Дѣла, II, ст. 371—373.

⁶⁾ Ibidem, ст. 399.

Таких утікачів було багато, верталися вони різними напрямками по Україні, приносячи потім на Дін та на Москву всі кримські, турецькі та українські новини.

В 1641 р. в Азов прибігло троє полоняників з землі Черкаської із „Стомана города“, один з них: „Литвин Мартинко Васильєв, взят в полон из Литви с Суколя городу“ 12 років перед тим¹⁾. Тоді-ж вийшов з полону турецького донський козак „Юрка Марченко“ (чи не Марченко?) з товаришами. З полону ішли вони на Москву через Литовську землю, тоб-то через Україну²⁾. Якийсь Трофімка Федотов, що був у 1641 р. в Азові, оповідав у Воронежі, що при ньому в Азов приходили турецькі бранці і між ними троє чоловіків черкас³⁾. В 1643 р. азовські татари взяли в полон донського козака Ондрейку Клевікова. Той мучився в Царгороді 4 роки, а тоді вийшов з полону, ідучи через Литовські землі—Україну на Севськ і далі⁴⁾. В 1658 р. з Азова на Дін вийшов ясир турецький з якимсь Михайлом Черкашениним⁵⁾. В 1659 р. з Азова прибігло на Дін дві жінки „ясырки Литовскова полону“ і оповідали за себе в козацькому кругу⁶⁾. Втеча полоняників турецьких та татарських характерна не тільки для першої половини XVII ст., але й для всього також століття. Напр., в 1683 р. з азовського полону в Черкаський городок на Дін прийшов черкашенин „в кайдалах“. Цього черкашенина розпитувано у військовому кругу про наміри азовців. Черкашенин розповів, що знав про те, і тоді донці „в то же время в кругу сбив кайданы с ног отпустили, потому что у него тѣ кайданы в дорогѣ разбиты были только по срединѣ“⁷⁾.

Не рідкі були випадки, коли запорізькі або донські козаки одбивали бранців і пускали їх через свої землі в їх рідний край, устанавлючи таким способом через самих бранців або з приводу їхньої передачі зносини. В 1655 р. донські козаки взяли Тамань і вивели звідти 130 татарських полонеників. Із них значна більшість—95 чол. були з України. Цих бранців—чоловіків і жінок—донці відпустили в Київ з провожатими горою по Дінцю до Святих Гір, давши на дорогу „запас и одежду, и казны, и топоры“. Від Святих Гір провожаті одвели полон до Полтави і тут мали здати його на руки полтавському полковникові⁸⁾.

До речі, тут можна сказати, що донцям дорога до Полтави була добре знана. Часто аж сюди доходили вони, здобуваючи в степу язиків⁹⁾.

В 1657 р. донський станичник Михайло оповідав у Москві, що минулого року донці ходили на 33-х стругах з 2000 люду на Чорне море з отаманом Корнієм Черкесом. Напали вони на Крим біля Козлова, спалили десяток татарських сіл, взяли татар у полон 600 чол. та одбили чол. з 200 руського полону, серед якого тільки 20 було з числа „государевих людей“, а решта всі запорізькі черкаси. Визволені донцями руські люди пішли в „государевы украинные города“, а черкаси—в своє Запоріжжя¹⁰⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 199.

²⁾ Ibidem, ст. 275.

³⁾ Ibidem, ст. 95.

⁴⁾ Донскія Дѣла, II, ст. 395.

⁵⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 339.

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 337.

⁷⁾ Дополн. к Актам Историческим, т. X, ст. 396.

⁸⁾ Ibidem, ст. 47-48, 53.

⁹⁾ Ibidem, ст. 252.

¹⁰⁾ Ibidem, ст. 254-255

Літом 1659 р. донці, пішовши в похід на Крим, вивели звідти „полону руского“ з „государевых московских и литовских украинных городов“ 96 душ—чоловіків і жінок. Полонеників надіслано до Воронежа¹⁾.

В XVII ст. намічаються ті зносини українського козацтва з донським, що впливали з двох причин. Перша причина, що весь час протягом цілого століття, навіть виходячи з-за рамців його, зводила українських та російських козаків, Запоріжжя й Дін, коренилася в спільній боротьбі з татарами, з Кримом та Туреччиною.

Той побутовий промисел, що в українських козаків дістав назву луплення чабанів татарських і розширився з бійки з татарськими чабанами до великих та організованих морських походів на кримські та турецькі городи, був і у донців, маючи і тут подібну назву здобування „зипунов“, так само і тут цей промисел набув великих розмірів, переходячи в сухопутні і морські напади на татар та турок, розтягаються на довгу, з перемінним успіхом, війну за Азов. Розуміється, що в цій боротьбі з татарами раз-у-раз доводилося українському козацтву зустрічатися з донцями, провадити переговори, об'єднуватися, спільно складати плани боротьби та т. д.

Друга причина зносин була колонізація українського племені на схід, що протягом XVII ст. все більше та більше зростає.

Оглядаючи зносини українсько-донські, що повстали з причини військового добичництва та грабіжництва та з спільної боротьби з татарами, бачимо, що розпочинаються вони доволі рано. Ще з 1614 р. маємо звістку про те, що донські козаки, маючи намір пограбувати московського посла Протасєва, що їхав до Царгорода, втікли на Запоріжжя, щоб з'єднатися для того грабіжництва з запоріжцями. Але грабіж не вдався²⁾.

В 1615 р. поміж Доном та Запоріжжям відбуваються якісь переговори про спільні акції. Посланий з Дону „на Дніпр к Черкасам“ Дружинка Трубников та Івашка Слепов мали говорити з запоріжцями, щоб ті жили в миру з донцями, обіцяючи і з свого боку не чинити запоріжцям будь-яких неприємностей. Черкаси відповідали, що їм однаково весною доведеться йти на Азов, і донці були трохи тим збентежені³⁾.

Похід запоріжців на Азов міг якось зачепити і територію Донського Війська. Треба сказати, що це мало не єдиний випадок, коли донці стримано ставляться до запорізького наміру воювати Азов. Здебільшого, азовські чи морські експедиції спільно переводили донці й українці, і ця спільність, поєднана з постійною та впертою неслухняністю до Московських директив, завжди дратувала Московський уряд.

В 1615 р. московський уряд писав на Дін, висловлюючи своє здивування та обурення на сваволю та неслухняність донських козаків що-до зачіпок з Кримом. В Москві стало відомо, що з Запоріжжя на Дін прийшло 2 000 козаків, і вони, оті українські козаки, разом з донськими ходили на море, повоювали турецькі городи, взяли силу

¹⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 561.

²⁾ Историческое Описание Земли Войска Донского, ст. 12-4.

³⁾ Ibidem, ст. 125

здобичи, а потім повернулися на Дін, при чому запоріжці не пішли додому, а лишилися на Дону і збираються так само разом з донцями йти воювати Азов. Московський уряд протестував проти того, що все це робиться без його відому і наказу¹⁾.

В тому-ж таки 1615 р. через татарських язиків на Москві діставали відомості, що в Криму ждали нападу українського козацтва, а полонені запоріжці оповідали, що на Запоріжжі зібралось 4 тисячі козаків і мають йти на Дін, з'єднатися там з донськими козаками й разом з ними йти воювати Азов²⁾.

О. Рігельман подає, що 1616 р. донські козаки разом із запоріжцями напали на турецькі города Синоп та Трапезонд і „людей там побив, добычъ великую похитили, а города выжгли и разорили и безвредно назад возвратились“³⁾.

Утримуючи, в 1617 р., донців від морських походів разом із запорізькими козаками, Московський цар в своїй грамоті до донців намагався змалювати справу так, що ніби то запорізькі черкаси навмисне приходять на Дін і підбурюють донське козацтво на морські експедиції проти турок, маючи від Польського короля доручення робити це, щоб посварити Турецького султана з Московським царем. Отже, з цієї причини цар звелів донцям навіть не приймати до себе запоріжців⁴⁾.

Як інтригу Польського короля Московський цар намагався пояснити причину об'єднаних донських з запоріжцями на турків походів і в листах до Турецького султана. На Дону—писав Московський цар в 1617 р.—живуть гультя і злочинці, втікачі з Московщини від заслуженої кари, „от татбы и от розбою и ото всяких смертных вин“. Живучи на Дону, вони „сложаяся, ссылаяся с запорожскими черкасы, по повеленью недруга нашего польского короля“ нападають не тільки на турків, але підчас заколотів Московських воювали й Москву, а тепер також спільно з запорожцями ходять війною „на наши украины“ і в 1617 р. взяли город Оскол та повбивали в ньому багачко люду⁵⁾.

В 1621 р. за три дні до великодня з Дону пішло в похід на море 1300 донських козаків з отаманом Василем Малигиним та 400 українських козаків з атаманами Сулимою, Шилом та Яцьком. Об'єднані козацькі ватаги приступили до города Ризи, але Турки їх відбили звідти. Козаки мусіли знову попливти в чисте море, але тут потріпала їх буря, а після того нагнала турецька сильна флотилія з 27 каторг. Побито з 700 чоловіка козаків та понівечено вісім козацьких човнів, так що з цього нещасливого походу додому, на Дін, повернулося донців чоловіка 300 та запоріжців всього чоловіка з 30⁶⁾ з отаманом Шилом. На весні 1622 р. знову вирушило з Дону донських козаків чоловіка з 1500 з запорізькими черкасами чоловіка з 300, а на морі до цієї ватаги приєдналися знову-ж таки запоріжці на п'яти човнах по 30 чоловіка на кожному⁷⁾.

¹⁾ Историческое Описание Земли Войска Донского ч. I, 1867, ст. 138-139.

²⁾ Ibidem, ст. 132.

³⁾ А. Ригельман. Исторія или повѣствованіе о Донских казаках, М. 1846, ст. 41.

⁴⁾ Ibidem, ст. 144, 145-146.

⁵⁾ Историческое описание Земли Войска Донского, ст. 136.

⁶⁾ Ibidem, ст. 156-157, 168.

⁷⁾ Ibidem, ст. 161.

В 1623 р. Московський цар писав на Дін, що, не зважаючи на заборону в попередньому разі від Москви ходити донцям на Азов та на Туреччину, донські козаки все-ж таки, порушивши царський наказ, пішли походом та Трапезонд на тридцяти стругах числом 500 чол., з'єднавшись з 70 запорізькими козаками. Цей спільний похід був досить для козаків удалий. В результаті його Трапезонд був мало не взятий, багато винищено турецьких міст, узято чималу здобич.

Цар звертав увагу донців на те, що такий, без відому Москви зроблений, похід шкодить Москві, бо Турецький султан, маючи загрозу від козаків не може піти війною на Польського короля, Московського супротивника. З другого боку, Московський цар лякав донців тими наслідками таких набігів, що їх довелося зазнати донським спільникам, запорізьким козакам „Самим вам в'домо,—звертався цар до донців,—що в прошлых годах Туреской Асман-салтан ходил на Польшу и Литву за то, что Запорожские черкасы ходили на море и воевали Турские города, и Польской и Литовской землѣ Турские и Крымские люди многое зло чинили“¹⁾. Такими нападами на московські землі та на Дін загрожував цар донцям. Мабуть, великою мірою вину за організацію козацьких походів на турків та татар цар покладав на запоріжців і дбав про те, щоб якось усунути їх з Дону, унеможливити їхній вплив на донців. В тому-ж 1623 р. цар посилав на Дін з грамотою своєю кн. Белосельського. Посланець мав доручення розвідати, скільки по верхніх та нижніх донських городках отаманів та козаків, і скільки там живе запорізьких черкас, де саме живуть вони, чи давно прийшли на Дін та ин. Якби виявилось, що на Дону багато запоріжців, то Белосельський мав доручення від царя впливати на донців, щоб вони не приймали в свої юрти запоріжців, а тих, що вже живуть по донських юртах, повисилали, щоб з черкасами ніяких зносин „потому что от запорожских черкас . . . большое разоренье“ Москві²⁾.

На-весні 1624 року донські козаки з запорізькими на 55 стругах в числі 1500 чоловіка на чолі з Черкашенином Дем'яном знову пішли на море, поруйнували й пограбували місто Старий Крим та багато улусів татарських побіля Керчи, тут-же попаювали здобич і повернулися одні на Дін, а другі на Запоріжжя, при чому ті, що верталися на Дін, попали під бурю і втратили 12 човнів³⁾.

В цьому-ж році турки оповідали московським послам, що під Кафу з Дону приходило воювати донських козаків чоловіка з 50 та черкас з 60⁴⁾.

В наступному 1625 р. донці й запоріжці всього 2030 чоловіка знову вийшли на море двома ескадрами; козаки підійшли до Трапезонда, білися під ним чотири дні й нарешті взяли город, але турки зачинилися в Малому городі й одбили козаків, що мусли були відпливти від Трапезонда в море. Там у донців з запоріжцями сталися непорозуміння: запоріжці докоряли донців за те, що ті, не підждавши своїх спільників, почали наступ на Трапезонд. Сутичка перейшла в

¹⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 220, 221;

²⁾ Истор. Описание Земли Войска Донского, ст. 183. Посилаючи кн. Белосельського на на Дін, Московський уряд мав відомості, що на Дін приходили запоріжці чоловіка по 200, по 300 й більше. На Москві боялися Запорізько-Донської спілки на користь Польського короля, і кн. Белосельський мав дізнатися й про те, чи існує між Доном та Запоріжжям переговори про таку спілку.

³⁾ Ibidem, ст. 185.

⁴⁾ Ibidem, ст. 186.

бійку поміж недавніми приятелями, і в результаті „атамана де Донскова лучшево убили“¹⁾.

Так само в 1625 р. донському отаманові Олексієві Старово, що приїздив до Москви, роблять там догану на все військо донське за те, що донці не слухають наказів Московського царя, нападають на турків та татар, псуючи тим і ускладняючи московсько-кримсько-турецькі відносини, а також за те, що донці пускають до себе „черкас“, тоб-то українських козаків і разом з ними ходять на море. Старово звелено ту догану передати на Дін „сердито“²⁾. Очевидно Москві надто вже дошкулили об'єднані напади на татар донців з запоріжцями. Не обмежившись усно переданою доганою, цар незабаром присилає на Дін і відповідну грамоту, де гостро висловлює своє незадоволення з того, що до донських козаків приходять і з ними разом „Турского (царя) города и села и Крымские улусы громят Запорожские Черкасы“³⁾. Суворо забороняє цар донцям мати спілку з запоріжцями і ходити з ними разом на море⁴⁾.

Але не зважаючи на ці суворі заборони, донці порушували їх— ходили на турків і об'єднувалися з запоріжцями. В 1626 р. запорізький козак, що прожив на Дону 18 років, Олексій Шафран, оповідав у Москві, що влітку того-ж таки року ходили донці й запорізькі черкаси під Олексієвим началом на море всього 400 чол. З Дону вирушили козаки десь у половині великого посту, дійшли до Трапезонда і, погромивши його, вернулися в Азовське море, але Шафран знову випросився у Війська піти на море. На цей раз вирушили знову донці й запоріжці двома човнами усього 100 чол. Цей не дуже великий відділ грабував „в Турской землѣ села и деревни“. Повернувшись знову на Дін, Шафран через три дні помандрував на Київ, щоб від добичників у Києві „въ соборной церкви образы и кадило устроить серебряно“, але, їдучи з Торун на Самару, Шафран з товаришами заблудили й попали на Валуйки. тут їх заарештували валуйські об'їзди й відіслали в Москву⁵⁾. Шафран оповідав про себе, що перед отими морськими походами він теж після подібного морського походу попався був у полон до турків і пробув у атенського воеводи на каторзі сім років разом з 260 людей „руских и литовских“. З каторги узимку засадили їх у Булуклеях у тюрму, і звідти бранці вибилися, захопили корабель і в числі 160 чол., не зважаючи на турецьку стрілянину, втікли на тому кораблі на Дін.

Влітку 1626 р. також організували донські та запорізькі козаки експедицію на море. З донцями пішли ті запорізькі черкаси, „которые на Дону зимовали многие люди“, але експедиція ця була нещаслива. „Турские люди“ напали на них на своїх каторгах, багатьох повбивали, і козаки, таким чином, нічого не здобули⁶⁾.

Також нещасливий був і великий похід в-осени 1626 р. Донців у цей похід вирушило 2000, а на морі до них преєдналася величезна флотилія запоріжців на 300 човнах, усього 10.000 чоловіка. Об'єднавшись, козаки разом громили турецькі города, в тому числі й Трапезонд. Але проти козацтва турки вислали велике військо і в донських

¹⁾ Ibidem, ст. 183.

²⁾ Донскія Дѣла, т. I, ст. 243;

³⁾ Ibidem, ст. 248;

⁴⁾ Ibidem, ст. 253;

⁵⁾ П. А. Кулиш. Матеріали для історії возсоединенія Руси, т. I. М. 1877, ст. 290—293.

⁶⁾ Историческое Описание Земли Войска Донского, ч. I. ст. 199.

козаків у бою загинуло 500 чол. „лучших людей“ а в запоріжців 800 чол. Тоді козаки повернулися на Дін, а з ними разом прийшли й запоріжці й лишилися на Дону зимувати ¹⁾).

В 1627 р. цар Московський знову пише на Дін про те, що донці порушують його накази,—отамани й козаки донські, „сложась з Запорожскими Черкасы“, ходили на море на турецькі городи, були біля самого Царгорода, повоювали багато городів та сіл, так само воювалися й з Азовом.

В 1628 р. донці знову з'єднуються з запоріжцями і нападають на Кримське побережжя, руйнують татарські села, палять город Карасу (Карасу-базар), а в-осени того-ж таки року погромили Балаклаву ²⁾).

В 1629 р. донці разом з запоріжцями знову грабують ті самі татарські околиці ³⁾).

Влітку того-ж таки року турецький султан вислав на Чорне море 15 своїх каторг „для черкас и донских козаков, которы ходят на море“. Під берегом біля грецького монастиря „у Сезебала“ турки знайшли три човни донських козаків та три запорізьких, всього 300 чоловік. Половину цього числа турки побрали в полон, а решта б'ючись, відійшла до грецького монастиря і там зачинилася, відбиваючися від ворожого наступу аж вісім день, поки під монастир не підійшла велика запорізька сила—80 човнів козацьких по 40 козаків на кожному човні. Турки втекли від запоріжців, лишивши їм дві свої каторги та взяті перед тим у полон козаків. Султан вислав проти козаків нову ескадру з 14 каторг, але турки вже не знайшли козаків, зате між городами Варною та Коварною зустріли вони невеликий відділ запоріжців на 8 човнах—260 чоловіка, і розбили його ⁴⁾).

По весні 1630 на Дін прийшло 500 запоріжців і стали підмовляти донців до морського походу. Військовий отаман Епіха Раділов скликав 1000 чоловіка донських козаків, і разом з запоріжцями на 28 стругах вирушили вони на море, підпливли до Керчи, але звідти їх одбили, поранивши і позабивавши козаків чоловіка з сотню. Козаки пограбували тільки грецькі оселі в Криму ⁵⁾).

Влітку 1631 року під Трапезонд приходили запоріжці на 150 човнах, а з ними донці 40 чол., пошарпали турків, забрали здобич і вернулися додому ⁶⁾).

В 1632 р. в святогорський монастир приїхало 60 донських козаків, що верталися возами з Запоріжжя. Козаки везли з собою татарський полон, взятий у спільному з запоріжцями літньому поході під Синоп з отаманом Павліним. Сам отаман з частиною козаків лишився зимувати на Запоріжжі ⁷⁾).

В кінці літа 1634 року запоріжці на 30 човнах прийшли під Азов, маючи з собою гармати, і почали штурмувати фортецю, але без наслідку. Почувши про Азовські справи, донське козацтво й собі приєдналося до того діла; „к черкасом же де пришли воры донские казаки, утаясь войска человѣк со ста“,—одписувалося військово начальство перед московським урядом. Від Азова донці побоялися вер-

1) Истор. Опис. З. В. Д., ст. 190.

2) Ibidem, ст. 206;

3) Ibidem, ст. 213—214;

4) Ibidem, ст. 215—216;

5) Ibidem, ст. 217.

6) Ibidem, ст. 218.

7) Ibidem, ст. 231.

татися в свою країну, бо боялися кари за порушення наказу не воювати Азова, і тому пішли з запоріжцями на Січ¹⁾.

На-весні 1635 р. з Дону пішли на море 44 струги козаків-донців з отаманом Олексієм Ломом, та запорізькі козаки з запорізьким полковником Сулимою, а на морі до них приєдналося 30 запорізьких човнів, а пізніше ще 20. Пливла ця флотилія на Керч²⁾. За першу половину XVII ст. рідко коли морський похід донського козацтва відбувався без запоріжців.

Бажаючи відвернути донців від спілки з запоріжцями, цар Московський наводив низку всяких аргументів проти такої спілки. В 1625 р., напр., він лякає донців, як це було і раніше в 1615 р., можливістю численних татарсько-турецьких нападів на Москву й на Дін. Адже-ж турки, напавши на Польщу й на Литву за запорізький наскок, побили самих козаків українських „больши тритцати тисяч“. А крім того звертався цар до солідарности донців з Москвою та про обов'язок донців обороняти державу Московську, а запорізькі козаки саме були ворогами тієї держави: „вѣдомо вам,—писав цар,—какие они грубости починали нашему государству: города многие поимали и людей побили“³⁾. В 1627 р. цар намагається довести донцям, що запоріжці служать Польському королю, Московському ворогові, що „всякое зло на на наше государство умышляет и хочет того, чтоб нас со всѣми государи ссорить“⁴⁾. Ніяка аргументація не спиняла отих об'єднаних козацьких українсько-донських експедицій. Московський уряд, отже, збирав через своїх українських воевод найдокладніші відомості про пробування українських козаків на Дону для того, щоб бути завжди напоготові і приблизно знати, чи не готується Москві якусь прикрість з турецько-татарського боку в наслідок гультайсько-свавільної козацької експедиції. „Черкаська небезпека“ для Москви на Дону приймається, як факт серйозний, загрозливий. В 1625 р. Михайл Федорович наказував Воронізькому воеводі дізнаватися про те, що робиться на Дону, чи ходили влітку донці на море, якщо ходили, то в якому числі і зким—„и Черкасы с ними были ль . . . и на Дону Запороские Черкасы ныне ест лі, и будетъ есть и сколько человек и в которыхъ городѣх и сколь давно, и для чего к ним на Дон пришли“. Московським пограничним шпигунам давано наказ розвідати, чи немає „какие ссылки“ у донських козаків з запорізькими; розвідати треба було як-найдокладніше і точно, хто і скільки часу з Черкас пробуває на Дону⁵⁾. А запоріжців справді прибувало на Дін велике число. В 1626 р. донський отаман Федір Ханенєв та донський козак Івашка Гайдуков оповідали в Москві, що на Дону „черкас бывает много, человек до пятисот и больше, а живут не въ одномъ мѣстѣ“. Дехто з тих українських козаків зоставався на Дону багато років. Жити цим приходькам на Дону було вільно, де була охота, так само було вільно коли завгодно кидати Дін і вертатися знову на Запоріжжя. Як ми бачили, запоріжець Шафран жив на Дону аж 18 років. Цей самий Шафран оповідав, що запоріжців на Дону було 1000 чол., а число донців на Запоріжжі становило мало не половину

¹⁾ Ibidem, ст. 244.

²⁾ Ibidem, ст. 254—255.

³⁾ Донскія Дѣла, т. I, ст. 274;

⁴⁾ Ibidem, ст. 250;

⁵⁾ Ibidem, ст. 275.

⁶⁾ Второв и Александров. Воронежскіе акты, I ст. 142.

всього Січового населення („мало не в полы того, сколько их“)¹⁾. В 30-х роках XVII ст. число запоріжців на Дону ще збільшується. Невдачі українського козацтва в боротьбі з Польщею примушували козацькі маси кидати свої оселі та звиклі місця свого пробування, і на Дону ці втікачі знаходять собі добрий та гостинний притулок.

Коли наприкінці 30-х р.р., в 1638 р., у донського отамана Михайла Татарин(ов)а питано, скільки козаків взагалі є на Дону та скільки серед них саме запоріжців, Татарин(ов) відповів, що на Дону донських отаманів і козаків буде з 10.000 чоловіка, запорізьких черкасів також налічував він те саме число—10.000. Отже запоріжців на Дону була половина. А Татарин(ов) додавав іще, що весь час в Азов, що недавно взяли його козаки, і на Дін „Запорожские черкасы идут безпрестанно многие люди“²⁾.

Ці люди й організовують безперестанку разом з донцями морські походи на турків. В 1632 р. в Путивлі оповідав Іван Данілов родом з Помор'я, що прийшов з Литовської землі, про те, що в попередньому році ходив він, пробуваючи на Дону, на Чорне море „под Турского городы“, при чому у козацькій ватазі, що йшла на море, донських козаків було 1½ тисячі чол. „а черкас де запорожских ходило, которые в тѣ поры были на Дону, пятьсот человек“.

На морі, очевидно, як козаки вже поверталися, їм перепинили дорогу турецькі каторги, і вся ватага пішла тоді на Запсріжжя, а вже звідтіля повернулася на Дін, хоч частина донців вирішила зостатися на Запоріжжі до весни³⁾.

Об'єднані козацькі ватаги донців та запоріжців ходять, здобуваючи собі, за донським виразом, „зипуны“, на Чорне море, воюючи близький до козаків Азов—цей опорний пункт та торговельний центр турецького світу, що стояв козакам на перешкоді в їхніх експедиціях на море, а також перекидаючи свої експедиції й далі на Волгу та на Каспійське море.

В 1635 р. цар Московський випоминає донцям за те, що попереднього року в спілці з запоріжцями ходили вони під Азов, штурмували його й чималу „шкоту Азову починили“. Цар повідомляв донців, що Польський король замивився з Турецьким султаном, попалив запорожцям їхні човни, щоб вони не могли вже ходити на море; своєю чергою наказував цар і донцям сидіти тихо⁴⁾. Але на Дону не сиділося тихо, запоріжці приносили з собою непримиренні ворохобницькі настрої і жагу до „воровства“ на морі, до грабування татарських та турецьких земель.

В 1636 р. серед яїцьких козаків склалася молодецька розбійницька ватага для грабіжництва на Хвалинському морі. Яїцькі козаки зійшлися з валуйськими й пішли на Волгу, маючи намір напасти розбоєм на корабель, що мав пливсти на Кизильбаські землі, а разом з тим погромити і царські буси, що йшли з Терка на Астрахань.

Ця ватага великоруського козацтва послала в 1637 р. на Дін своїх посланців, аж 57 чоловіка, кликати з козацьких донських городків „втайнѣ“. Запорожских черкас і Донських козаков“ на це грабіжництво. Заклик у Маничі, в Голубих та в інших козацьких городках, де були українські „черкаси“ мав успіх і дав бажані результати. Запорізькі

¹⁾ П. А. Кулиш. Матеріали для історії возсоединенія Руси, т. I, ст. 290, 294.

²⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 700, 701.

³⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 328, ст. 346.

⁴⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 452—454;

черкаси та донці приєдналися до яїцько-волзької ватаги й пішли разом грабувати на Хвалинське море, ідучи через верхні донські городки—Пяти-Избы, Чир, Голубії, Стрельчє, Паншино¹⁾.

Не дивно, що збільшені великим числом одчайдушних запоріжців, донці могли в 30-их роках братися до дуже ризикованих походів, таким був похід 1637 р., коли донці разом з запоріжцями взяли Азов. Важливий цей пункт взяли козаки великою мірою силою запорізькою. Рігельман лишив нам доволі картинний опис, як саме запоріжці з'єдналися з донцями для того, щоб здобути Азов. Через польські утиски мусіло переходити в чужі краї аж 4000 українських козаків. Вони вирішили були іти в Персію, що воювала тоді саме з Туреччиною, й запропонувати Персії свої послуги. Але коли прийшли вони, простуючи до далекої Персії, на Дін, то донські козаки, прийнявши дуже добре гостей, відговорили їх іти в далеку та непевну дорогу, а запропонували приєднатися до донців і замість перського походу вдарити на Азов, здобути його і, таким чином, дістати вільний прохід в Азовське та Чорне море. Запоріжці прийняли цю пропозицію, і в результаті в 1637 р. Азов був здобутий²⁾.

За Рігельманом виходить, що запоріжців в цьому ділі було більше, аніж донців, бо приєдналося до запоріжців тільки 3000.

Маючи на увазі наведене вгорі свідчення Татарин(ов)а про половину запоріжців у донському війську 1638 р., а також і великий приплив до Азова запорізького елементу за наступні роки, що показує на тягу запоріжців до Азова ми охоче припускаємо правдоподібність відомостей Рігельманових про число запоріжців та донців та що в здобутті Азова 1637 р. українське козацтво відіграло важливу, якщо не головну роль.

Великий приплив запорізького козацтва на Дін не спиняв і противного процесу—переселення чи переїзду донців на Запоріжжя та на Україну. Маємо, напр., такий яскравий та цікавий факт. В 1631 році півтори тисячі донських козаків пішли на Чорне море „воровать“. Коли вони поверталися додому, то їх не пустили на Дін турки, і довелося донцям вертатися не на Дін, а шукати притулку на Запоріжжі. Там їх прийняли добре і тисяча донців навіть там і лишилася, а додому повернулося тільки 500 чоловіка.

Ті, що лишилися в Січі, були свідками козацько-польського конфлікту. Король вимагав від запоріжців, щоб ті попалили всі свої струги, що ними ходили Чорним морем на турків. Довелося човни попалити, уряд мав намір спалити й ті човни, що ними приїхали на Запоріжжя донці, але самі запорожці не дозволили палити донських „стругів“. Пізніше, коли Литовський король замирився на п'ять років з турками, він послав на Запоріжжя кликати козаків „к себѣ в Литовские городы на лежу“, і туди на королівський залик пішли не тільки запоріжці, але й уся тисяча донців, що була в Січі³⁾.

Здобуття Азова з активною, якщо не головною участю запоріжців, додало ще більшої охоти українському козацтву йти на Дін. В кінці 1639 р. донський отаман Сидор Алфімов оповідав у Москві, що в Азові є запорізькі черкаси і весь час число тих приходьків збіль-

1) Донскія Дѣла, I, ст. 549—554;

2) А. Ригельман. *Op. cit.*, ст. 46—47.

Цю версію прийняли всі історики компілятори Донського війська: А. Попов, Броневський.

3) Донскія Дѣла, I, ст. 337—342.

шується¹⁾). Разом з донцями запоріжці твердо були готові боронити від турків та татар Азов. Коли ще в 1638 р. пішла чутка, що Кримський хан готується йти походом з сильним військом, Азовські козаки заявили, що вони „против Крымских и Турских людей стоят готовы“ і що „запорожские де черкасы с ними в совете за одно и их не подадут“²⁾).

Сидячи в Азові, запорізьке козацтво організовувало й далі експедиції на море або прилучалося до аналогічних донських експедицій.

В 1638 р. в Путивлі оповідав черкашенин Демко Федоров, що прийшов з Азову. Перед тим він брав участь у морському поході донців та запоріжців, у цьому поході було чимало народу—3000 чол. на 53 стругах. Пя ватага пограбувала Керч і після того козаки розійшлися. Більшість запоріжців повернулася до себе на „Литовську сторону“ допомагати Яцькові Остриянинові, а в Азов тимчасом повернулося півтори тисячі донців та 200 українців³⁾).

Взагалі треба зазначити, що запоріжці, ідучи чи-то на Дін, чи в 30-х роках спеціально в Азов, почували себе тільки співниками, товаришами донцям, учасниками певної експедиції, а не постійним сталим тамошнім населенням. Раз-у-раз, як тільки кінчився похід або щось кликало їх на далеке Запоріжжя, вони легко та без жадного якогось вагання й ускладнення кидали Дін й поверталися додому. В 1625 р. донський отаман Олексій (раніш він був „Старий“) Старово оповідав у Москві, що „запорожских дей черкас ныне у них на Дону нѣтъ, которые были, и тѣ пошли к себѣ на Запороги“⁴⁾. В-осени 1638 р. донський отаман Осип Лосев повідомляв Москву, що в Азові на той час не зосталося українців: „которые де Запорожские Черкасы были в Азове и тѣ всеѣ пошли в Литву на выручку своим же Запорожским черкасам, потому что у черкас с Литвою битва“⁵⁾. Очевидно, українці на Дону почували себе скорше в гостях, союзниками, аніж проймалися глибже донськими інтересами. Ініціативу можна помітити в запоріжців на Дону хіба тільки в походах та військових експедиціях, де власне часто, якщо не здебільшого, запоріжці підштовхували донців, за собою тягли їх. А коли брати нормальне співжиття, то запоріжці підлягали праву та звичаям Дону, але дуже часто лишали при собі свою окремішність і відрізняли себе від маси донського козацтва, тримаючися свого гурту. В 1623 р. московський посланець на Дону кн. Белосельський доносив Москві, що на Дону тоді мешкало чоловіка з 300 запоріжців та ще прийшло із Запоріжжя 100 чоловіка, але взявши на Дону човни, пішли вони на море, а ті, що залишилися на Дону в нижніх юртах, живуть окремо і в козацький круг не ходять.

Це, очевидно, ті запорожці, що приходили на Дін на промисел, для організації військових нападів. Вони легко кидали Дін і при першій ліпшій нагоді чи то потреби верталися на Запоріжжя.

Є на Дону ще запорізькі черкаси,—доповідав Белосельський,—але вони вже давно осіли на Дону й у всьому підлягають волі Донського Війська. Проте й до цих черкас Белосельський почував недовіру, і українців усунуено на той час, коли Белосельський від імени Москви вів з донцями переговори⁶⁾. Запорожець Олексій Шафран

¹⁾ Ibidem, ст. 935.

²⁾ Ibidem, ст. 662.

³⁾ Багал'їй Д. Очерки колонизації степной окраины Моск. госуд., ст. 159.

⁴⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 236.

⁵⁾ Ibidem, ст. 831.

⁶⁾ Истор. Описание Земли Войска Донск., ст. 184.

в 1626 р. оповідав, що запоріжці ходять вільно на Дін, так само, як з Дону ходять козаки на Запоріжжя, „и живут сколько гдѣ хто хочет“. „А повелось де у них то з донскими козаки изстари,—додавав Шафран,—что меж себя сходятца и живут вмѣсте в одних куренях“¹⁾. Донський отаман Ханенев, що свідчив у справі про Шафрана, подавав надзвичайно цікаві відомості про те, що на Дону „у них ведетца: как з Дону поѣдут на Днепр, а они атаманомъ сказываютца, а на добродѣтели (?) ихъ челомъ бьютъ“, Дуже цікаву звістку подавав Ханенев про те, яким шляхом з Дону їдуть звичайно на Запоріжжя. Шлях цей лежав через Міус та Мох²⁾. Коли московський уряд в 1638 році, допитувався в донського отамана Татарин(ов)а про донські взаємовідносини з запоріжцями, то Татарин(ов) відповідав, що від запорізьких черкас донці „никакова дурна и роздратья не чаят“, навпаки запорожці донцям „во всем... имъ посямѣста были послушны“³⁾.

Звичайно, бувало й таке, що часами порушувався цей послух, але й непослух практиковано більше в сфері ламання військових постанов та організації різних „воровських“ виправ. Хоча, з другого боку, до нас дійшла з цих самих часів, що про них іде мова, звістка про черкаський бунт на Дону проти донської зверхности. Стався він у пилипівку 1638 р. Отаман запорізьких черкасів на Дону Матяш підняв цей бунт, вимагаючи відокремлення в Азові в окрему групу українців, організації там окремого українсько-козацького „городка“⁴⁾. Донцям довелося братися до радикальних заходів, щоб припинити цей небезпечний черкаський бунт, і донці „поговоря меж себя“, тобто очевидно на військовому кокусі, сами лише донці, не кличучи непокірних черкасів прихильників Матяшевої партії, постановили вбити неспокійного черкаського спільника, і в результаті „того черкаського атамана Матяша убили полѣньемъ до смерти и вкинули в Дону“. На тому бунт і скінчився. Запорізькі черкаси знову стали в усьому слухатися Донського Війська, а атамани й козаки донські вирішили, „будет де они похотят владеть собою и имъ де Войскомъ молчать не будут и с ними управлятьца“⁵⁾. Треба думати, що аналогічно, як оте становище запорожців на Дону, таке було й становище донців на Запоріжжі. Частина їх цілком асимільовувалася з запоріжцями, лишаючи в себе дуже мало того, що характеризувало їх власне як донців, а частина, навпаки, жила на Запоріжжі ніби тимчасово, ради якоїсь експедиції, виразно відрізняючись від запорізького братерства. Цих донців не завжди навіть пускали до козацької ради на Запоріжжі. В 1657 р. донський козак Михайло оповідав, що був він на Запоріжжі і тоді саме при ньому був „у кошевого гетмана и у черни круг“ (рада), і Михайлові з товаришами-донцями „лучилось быть блиско кругу и слышетъ о чемъ у них тот круг был“⁶⁾. Ясно з цих слів, що Михайла і товаришів його на Запоріжжі не вважали за повноправних членів товариств Січового, а тільки за гостей. Цим і пояснюється, що він не міг бути легально на раді, а тільки випадково мав змогу підслухати, про що там радилися.

¹⁾ П. А. Кулиш. Матеріали для історії возсоединенія Руси, т. I, ст. 290.

²⁾ Ibidem, ст. 294.

³⁾ Донскія Дѣла, т. I, ст. 706.

⁴⁾ Матяш „учалъ было бунтовать и Войска было слухать не учали и учали у них (запорозькі черкаси у донців) прошать города в Азове особливо и наряду и хотѣл было он владѣть и жить особно“. Донскія Дѣла, I, ст. 706—707.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, 253.

Маючи в своїх руках Азов, донці з українськими козаками му-
сїли що-разу сподіватися нападу сильного турецько-татарського вій-
ська, щоб відібрати в козаків їхній цей, татарський город. Напру-
жено стежать козаки з Азова та з Дону за татарами, готові кожної
хвилини відбити їхній напад. Навіть переймають козаки в татар іні-
ціативу військового нападу, продовжуючи таким побитом і в 40-ві
роки морські експедиції, що організували їх у попередні десяти-
ліття XVII ст. В 1640 р. організують донці великий морський на тур-
ків похід і висилають на море 37 стругів. Козаки зустрілися з вели-
кими турецько-татарськими силами на морі; вороги козацькі мали 80
великих каторг та 100 дрібних суден. Порівнюючи невелика козацька
сила билася вперто та довго, аж три тижні, і козакам пощастило за-
хопити 5 каторг, але кінець-кінцем козацькі струги татари потопили
і козакам довелося вертатися додому, в Азов, сухим шляхом пішки ¹⁾.
В офіціальних донського та московського походження звістках про
цю велику експедицію ми не знаходимо безпосередніх вказівок про
участь у ній українців, але жодного сумніву не може бути про те, чи
були там українці, чи ні.

Того-ж таки 1640 р. ми знаємо й інші морські експедиції дон-
ського козацтва, де українці були або активними вчасниками, або на-
віть організаторами та керівниками, і це цілком певно промовляє, що
у великому морському поході донців брали активну участь і україн-
ські козаки.

В червні 1640 р. посланому на Дін воронізькому синові боярському
Парфену Рукіну оповідав донський козак Ортемей Єсауловський, що
донські козаки пішли були на Чорне море на 23 стругах, маючи в
себе за отамана „Гунку Черкашенина“. Козакам не довелося навіть
вийти в море, бо в гирлі на морі стояло 40 турецьких каторг і про-
битися крізь таку силу козакам було абсолютно неможливо, отже до-
велося їм вертатися після кількох сутичок, захопивши татарських
язиків ²⁾. У цій спробі вийти на море з Дону бачимо українця „чер-
кашенина“ Гунку на чолі, треба думати, що й серед козацтва були
українці. Маємо звістку й про іншу також у цьому 1640 р. спробу
морського з Дону походу з участю українців. На чолі цього походу
на 12 стругах, тоб-то, порівнюючи з попередніми походами невелич-
кого, стояв донський отаман Тимофій Яковлев. Основне завдання цього
походу було навіть не грабіжництво, не „зипуны“, а здобуття язиків.
Яковлев щасливо бився з татарами і, здобувши язиків татарських,
повернувся назад в Азов на 7 стругах, а решту 5 стругів, очевидно
з українським козацтвом, послав далі на Чорне море, на чолі з ота-
маном Миськом Тараном або Черкашенином, щоб вони здобули ще
„турских людей“. Таранові з його черкасами також щастило; він на-
нав на турецький город Ризу, узяв там потрібні йому язики і зби-
рався вертатися на Азов, але в гирлі заступили дорогу їм тур-
цькі каторги. Козаки зішлись були проти Очакова з 5 ворожими катор-
гами та з 12 півкаторгами. Протиставити їм своїх п'ять стругів було
немисливо, і козаки мусіли тікати на Дніпрове гирло. Але на цьому
не скінчилися пригоди бідолашних козаків. У Дніпровому гирлі стояв
з 1000 чол. „польських и литовських людей“ якийсь „Литовской пол-
ковник“ Душинський. Козаки просили в Душинського, даючи йому
подарунки, дозволу перебути там, поки стане вільна від турків до-

¹⁾ Донскія Дѣла, т. II, ст. 49.

²⁾ Ibidem, ст. 44.

рога. Душинський, прийнявши подарунки, теж просив козаків, щоб вони віддали йому їхні човни, і коли вони на це не пристали, то, розсердившись, повідомив про пробування козаків Очаківського пашу, той навіть не поймав віри цьому повідомленню, мабуть, дивно було, що турків сповіщає про козаків „литовський“, можливо навіть що й козацький полковник. Душинський прислав тоді до паші в Очаків заручників на доказ правдивості свого повідомлення, і тоді турки пішли на козаків Миська Тарана. Козаки попали в лещата—з одного боку були турки, а з другого—на дрібних човнах, числом більше як сотня, Душинський з своїми людьми. За таких обставин зрозуміло, що козаків розбито, а самого Миська Тарана вбито¹⁾. Частину козаків взято в полон, пізніше декому з них пощастило вийти з неволі та розповісти про всі оті нещасливі пригоди.

В 1641 році маємо об'єднаний сухопутний похід на Крим донців та запоріжців. В січні донці послали з Азова 300 чоловік свого війська та спільників тимчасових своїх, татар Азамата-мурзи Мансурова, проти кримчаків. На Кримському степу до цього війська приєдналися запорізькі козаки і, об'єднавшись, ходили козаки на Перекоп. Там стояла кримська застава з 12-ма мурзами. Битва, що тут розпочалася, була нещаслива для козаків. Мали „відсиджуватися“ козаки від кримців три дні й три ночі, але врешті таки відсиділися й повернулися до Азову. Запоріжці пішли на Січ, забравши з собою усіх поранених, в тому числі й донців, взяли навіть тяжко пораненого свого спільника Азамата-мурзу²⁾.

У квітні 1642 року донські козаки з наказу Московського царя покинули Азов, що п'ять років тому здобули. Втрата цього важливого для козаків здобутку не припинила морських виправ донців з запоріжцями.

У квітні 1645 року на Чорне море вирушили донські козаки на 34 стругах, маючи на чолі отамана Олексія Старова та запорізьких черкас, на чолі з запорізьким полковником Сулимом (очевидно, Сулимою). На морі приєдналися ще запоріжці на 30 човнах, а пізніше до них із Запоріжжя ще прийшло 20 козацьких човнів, отже нових українських 50 човнів було в цьому поході, не рахуючи тих українців, що вирушили разом з донцями безпосередньо з Дону. Цей первісний відділ донців та українців мав з 2000 люду. Донці з українськими козаками порозумілися, що будуть воювати під Керчю й підуть також на Азов з тим, щоб на Петра вже повернутися³⁾. Дальших подробиць про цю експедицію ми не маємо. В жовтні того-ж таки 1645 року під Азов з моря прийшло з 30 човнів українських козаків і напали на Азов, руйнуючи та грабуючи оселі. Ці запорізькі черкаси, організувавши напад на Азов самостійно і на власну руч, уже з-під Азова „сослались“ з донським військом, щоб воно дало їм поміч. Донці охоче прийняли той заклик і пішли також воювати Азов. Облога Азова не дала блискучих якихось наслідків, козакам не пощастило, як то було раніше, взяти город, але підчас штурму вдавалося навіть окремим відділам українського козацтва вдиратися в самий Азов і деякий час його спустошити. Цей напад призвів до гострого „размирья“ татар з донцями, і Кримський хан посилав свого пашу з військом на козацькі юрти, і донцям довелося, правда успішно, відбиватися від татар⁴⁾.

1) Ibidem, ст. 251—254.

2) Ibidem, ст. 120.

3) Ibidem, ст. 742, 744.

4) Ibidem, ст. 742.

Хмельниччина, що так глибоко сколихнула українське козацтво й цілу Україну, розуміється, глибоко відбилася на українсько-донських відносинах. Відносини поміж Україною та Доном за часів Хмельниччини ми розглядаємо окремо, а тут тільки зазначимо, що спільні виправи, спільні військові експедиції українців та донців бували й у 50 р.р. XVII ст., за Хмельницького вже, тільки без його участі та згоди. Ті українські козаки, що приходили на Дін в часи Хмельницького, були з того козацтва, що не було зв'язане організаційно з новим урядом козацької держави. Це були свавільні козацькі купи, яких тепер розвелось ще більш, аніж було до революції Хмельницького, і участь їхня в донських експедиціях була виявом їхнього основного промислу військового добичництва, отого характерного, мовляв по-донському, шукання собі „зипувів“.

В березні 1653 р. Московський цар писав на Дін, що йому стало відомо про те, що на Дін безперестанку приходять запорізькі черкаси, і про те, що донці з тими черкасами збираються йти знову воювати Азов. Цар суворо забороняв робити таку експедицію, щоб не викликати „ссоры и нелюбья“ межі Москвою та Туреччиною¹⁾.

Як і раніше, ці заборони не могли стримувати козацтво, і в 1655 р. Валуйський станичний отаман Іван Савін повідомляє Москву, що донці поробили для морського походу на Крим 40 стругів, а крім того на Дін човнами прибуло 1000 запорізьких черкас, і разом донці з українцями збираються йти на море²⁾. Мабуть, це і є той спільний морський похід донців та запоріжців, що відбувся в 1655 р. після Петра на 43 стругах, по 50—70 чол. на кожному струзі, всього 3000 чоловіка. На чолі цього походу стояв донський отаман Павел Чесночіхін, а „черкаси“,—їх було 700 чоловіка за отамана собі мали якогось Вергуна чи Дергуна³⁾.

В-осени 1657 року донці приїхали на Запоріжжя. пропонуючи разом йти на Крим. Запоріжці охоче прийняли ту пропозицію, і „тогчас“ пішли кінним сухим шляхом 1.500 чоловіка та водою—4 000. Військо це йшло два дні до Іслам-городка і недалеко від нього один з запоріжців передався до татар, і повідомив їх про козацькі плани, і тому козаки визнали за краще повернутися на Січ, куди з ними поприходили й донці й залишалися там тиждень зо два.

III. Колонізаційний рух української людности на Дін. Пограничні українсько-московські та українсько-донські відносини.

В історії України колонізаційні процеси відіграють увесь час помітну роль, становлять мало не головний зміст історичного розвитку даної епохи. XVII століття особливо наповнене інтенсивною колонізацією. На початку століття колонізуються південні степи Правобережжя та незаселені пустині Лівобережної України, в кінці 30-х років виникає потужливий рух далі на схід; цей рух збільшується за Хмельниччини, потім слабеє для того, щоб в нещасливу Дорошенкову епоху, в 70-ті роки, вибухнути з новою силою. В наслідок цього на ціле століття розтягненого колонізаційного руху виникає опанування великої території українським етнічним елементом—Слобідської Ук-

¹⁾ Донскія Дѣла, т. IV ст. 608.

²⁾ Ibidem, ст. 948.

³⁾ Донскія Дѣла, т. V, ст. 27.

раїни. Територія Слобідських козацьких полків в XVII ст. з городами Сумами, Лебедином, Харковом, Острогожськом та іншими глибоко заходить на схід аж до Дону¹⁾. Ще козацькі літописці говорили про Дін, як про межу української колонізації в цей час. Самовидець пише, що „аж до Дону“ „козацьким кордоном“ заселяються Слобідські міста²⁾. Так само і Граб'янка зазначає цю межу: „люди безчисленії на сю сторону Дніпра... і далій за границю у Велику Росцію, пустивши многий пустий землі даже за ріки Донець і Дон великими городами і селами густо населили“³⁾.

Колонізаційне просування української стихії на р. Дін мусіло поставити її перед стихією донського козацтва, і тут мали скластися якісь нові відносини. Насамперед помічаємо, що вихідці з України простують далі з Слобідської України на територію донських козацьких городків, хочуть писатися в козаки донські й клопочуться про це перед московською владою в особі воевод пограничних городів. В 1646 р. до білгородського воеводи прийшли з Литовської сторони — з городка Бобрика — Стенька Омелянов та з городка Гадяча — Климко Прокопов і з ним з різних інших українських городків 68 душ черкас⁴⁾.

Прийшли вони з твердим наміром служити московському цареві і просили, щоб їх було відпущено річкою Дінцем на Дін до донських козаків. Воевода дав їм тимчасом притулок та їжу й послав у Москву запитати інструкцій, ще робити супроти цих черкас⁵⁾. Незабаром прийшов від царя дозвіл на те, щоб цих черкас пропустити на Дін, видати їм грошей та провіанту — по 2 рублі, по 2 четі борошна житнього, по осьмнині крупів або „толокна“ (путрі) на душу, велено було видати їм пороху, олива та ще царського жалування видати по 3 руб. кожному⁶⁾. З приводу цієї справи виявилось, що на Дін просилося не тільки опих 68 чоловіка, а й ще п'ять тисяч українців. Одночасно з своїм розпорядженням про дозвіл пропустити на Дін отих 68 чол. цар давав білгородському воеводі інструкції що-до переселення українців на Дін взагалі. Рекомендувалося воеводі відповідати українцям, що стояли в числі 5000 чол. та ждали пропуску, що немає на пропуск царського дозволу. Якби-ж вони покликалися на те, що адже-ж 68 чол. перед тим пропустили, то треба було на це говорити, що їх пропущено, зважаючи на мале число, а до пропуску великої маси людей доводиться ставитися з більшим застереженням та обережністю. Велика маса українців, що хотіла пройти на Дін, викликала у московського уряду досить сильне побоювання, і цар наказував білгородському воеводі вибрати з торгових людей якогось чоловіка „добра й досужа“ і послати його ніби для торгівлі в ті Литовські городи, де ті черкаси були в зборі. Цьому агентові треба було дати доручення прислухатися до всяких вістей і разом з тим вести агітацію серед черкас, охочих іти на Дін, щоб вони того не робили, бо немає на те царського указу і немає навіть суден, щоб можна було-б вирядити таку силу народу на Дін⁷⁾.

¹⁾ Д. Багал'їй. Очерки колонізації степной окраины Московскаго государства, ст. 392.

²⁾ Самовидець, ст. 233—234;

³⁾ Граб'янка, ст. 171;

⁴⁾ На чолі 7-х десятків Омелянова стояли десятники, крім Омелянова, ще Михайло Іванов, Іван Прокофьев, Петро Данилов, Костянтин Васильев, Трохим Кондратьев, Іван Данилов. — Донскія Дѣла, III, 652.

⁵⁾ Донскія Дѣла, II, 794—795;

⁶⁾ Ibidem, ст. 810—811;

⁷⁾ Ibidem, 814;

На-весні 1646 р. повз Курськ ішов отаман Андрій Покушалов „со многими вольными людьми и с Черкасы“, по дорозі до Покушалова приставала місцева людність, отже всього назбиралося аж 1070 ч., вони пройшли повіти Путивльський, Рильський та Курський, маючи на меті прийти на Дін, доставши від царя дозвіл осісти там. Туди й прийшов Покушалов з своїми людьми в кінці квітня, ставши в с. Девіці. По дорозі воронізький воевода, до якого він приїздив, розпитував Покушалова, хто з ним іде і чи немає серед його людей черкас. Покушалов відповів, що в нього здебільшого вольні люди з Рильська, Путивля й Курська, але єсть і черкаси, тільки їх небагато. Ми думаємо, що саме воеводине запитання про черкас говорить про звичайність та масовість просовування українців на Дін у ті часи¹⁾. Люди Покушалова дістали дозвіл на те, щоб зостатися на Дону, й одержали царського жалування по 5 рублів на чоловіка²⁾. В тому-ж травні місяці білгородський воевода кн. Хілков повідомляв царя, що в Білгород з Олешні з Литовської сторони приходило 50 чол. черкас із Тимошкою Пушкарем на чолі, маючи листа від Олександровського (очевидно, Лубенського) намісника Яна Козловського, осадці тамошнього. Черкаси заявили Хілкову, що вони хочуть служити цареві, але Хілков поставився до них підозріло, бо черкас ішло тоді сила силенна³⁾, і виникало цілком законне й виправдане побоювання, щоб від них не трапилося „всякого дурна“. В листі, немов-би паспорті-перепустці на прохід у Московські землі, намісник-осадця Козловський писав, що черкаси з Тимошем Пушкарем ідуть служити московському цареві, зачувши про його похід на Крим. Цар наказав людей тих прийняти, видати їм по 2 рублі на чоловіка й відіслати на Дін⁴⁾.

У серпні 1646 р. воронізький воевода писав царю, що у Вороніж приходив донський отаман Іван Каторжний, кажучи, що до нього звернулося тут таки 23 черкас, що прийшли з Литовських городів, просячи дозволу йти на Дін. Каторжний прийняв це прохання і сам ударив чолом цареві про дозвіл черкасам піти. Воевода відпустив черкас, і вони вирушили з Каторжним на Дін⁵⁾.

Наші джерела взагалі дають надто багато матеріалу про рух української людності на Дін в р.р. 1646—1647. В своїй історії заселення Слобожанщини акад. Д. Багалій встановлює три моменти, коли колонізаційний потік українців на Дін в XVII ст. доходив особливої сили, це 1638 р., 1651 та третій 1679⁶⁾. Про колонізацію Дону українською етнічною стихією ми мусимо трохи змінити ці дати, і ведучи тепер мову про колонізаційні хвилі з України на Дін, що з'явилися відгомонам невдач козацько-польської боротьби кінця 30 р.р. XVII ст., мусимо підкреслити другу половину 40 р.р., саме оці 1646—47 р.р., коли інтенсивність руху на Дін досягав високого дуже рівня. Українці йшли масами з різних городів України, багато приходило недавніх поселенців з близької Слобожанщини, багато йшло з пограничних з Московськими степами українських городів, але чимало було вихідців і з України Західньої, Задніпрянської, також і з Сіверщини. Нестриманим

¹⁾ Ibidem, ст. 818—819;

²⁾ Ibidem, ст. 828—829;

³⁾ „Многие де . . . черкасы из Литовские стороны“, — писав Хілков царю, — идут тебѣ, государь, служить“.

⁴⁾ Донскія Дѣла, II, 863-864; 867-868;

⁵⁾ Ibidem, ст. 927-928;

⁶⁾ Д. Багалій. Очерки, ст. 392;

потокот ішла ця людність, гуртуючись на прикордонних степах у великі ватаги, добиваючись тут у пограничних воевод перепусток, щоб перейти на Дін, і одночасно з тим, як побачимо ми це згодом, справляючи свою енергію на грабіжництво та всяке инше непевне „воровство“. Навіть небезпека від татар у степовій дорозі, оте оспіване в думах степове безвіддя та безхліб'я не спинало маси колоністів. В травні 1646 р. на Дону чули, що з Запоріжжя йшли на Дін черкаси чоловіка 400, в дорозі на них напали татари й поодбирали в них коні, але донці знали, що вони „де и пѣши на Дон придут, а назад в Запороги не воротятца“¹⁾

До нас дійшли поручні записи „вольних людей“, що їх набирали в українних Московських городах воеводи й відсилали на Дін, щоб поповнювати козацьку силу. Серед тих вольних людей більшість російського, але чимало й українського елементу. Іноді в цих списках неможливо встановити національну приналежність їх, тим паче, що прізвиська записувано здебільшого по батькові, та ще й на московську форму. Отже, і наші помічення що-до українців, які переселялися на Дін в 40 р.р., мимоволі мають бути неповні та зменшені. Українці, що переходили таким способом на Дін тим самим рвали з своєю попередньою батьківщиною, мали на Дону уже освоюватися або zostаватися там довший час. Складали вони присягу московському цареві, даючи оті поручні записи, де урочисто обіцяли не переходити вже на бік ворогів Московських і сусідів їхніх— „и в Крым, и в Литву, и в иные государства не отѣхать“²⁾. Зустрічаємо раз-у-раз українців серед вольних людей, що дають поручні записи і йдуть на Дін. В травні 1646 р. група з дев'яток українців з сотником Марком Андрієвим сином Черкашенином—„всѣ вольные охочие люди одного городка Литовского з Ромны города“ поручилися на вірність цареві й виїхали на Дін³⁾.

Тоді ж виїхав другий десяток на чолі з Григорієм Пахомовим з „Литовського Богуславья города“. В його десятку було двоє з Черкас, четверо—з Ромна та по одному з Корсуня, Глухова і Рильська⁴⁾. „Всѣ есмы. — писали вони про себе, — вольные разных зарубежных Литовских городов охочие люди донской службы“⁵⁾. В інших десятках бачимо Кліма Коваля з Новгородка Сіверського⁶⁾. В червні іде на Дін неповний десяток з 8 душ українців — із Зінькова, Гадяча, Змигорода (Змієва?), з Козниці (?), з Жижева (Ржищева?) та ин.⁷⁾

В червні 1646 р. зустрічаємо десяток українців, що йдуть на Дін „вольные охочие Литовского Полтавца города“⁸⁾, другий десяток українців з Олешні, з Чигирина, з Миргорода, з Гадяча кілька душ, з Боровця (?), якийсь Іван Жук з „Торжова города“⁹⁾, з Лохвиці іде десяток на чолі з Прокопом Ходуном¹⁰⁾, — так само десяток з Гадяча з десятником своїм Прокопом Ігнат'євим сином¹¹⁾, десяток Омеляна

1) Донскія Дѣла, III, ст. 9;

2) Донскія Дѣла, II, 933, 935 et passim;

3) Ibidem, ст. 1015;

4) Ibidem, ст. 1015;

5) Ibidem, ст. 1016—1017;

6) Ibidem, ст. 1019;

7) Ibidem, ст. 1023;

8) Ibidem, 1025;

9) Ibidem, 1026;

10) Ibidem, 1026;

11) Ibidem, 1039;

Королькова з виходцями з Рибного та з Ромна¹⁾, десяток Івана Малого з виходцями також із Ромна та ще з Лохвиці²⁾.

На чолі десятків вольних людей, що осталися жити на Дону в 1647 р., можемо здогадуватися про український елемент з означення „черкашенином“ десятника групи. Так зустрічаємо десятника Марка Черкашенина³⁾, десятника Андрія Черкашенина⁴⁾, зустрічаємо це означення, прикладене й до простих козаків, як от, напр., козак Данило Черкашенин⁵⁾, або в десятку десятника Гарасимки Черкашенина маємо козака Ваську Черкашенина⁶⁾ та т. д.

Поруч з тими черкасами, що давали поручні записи, маємо ще й групу українців, приєднаних до них, що таких записів не давали. В реєстрі вольних людей, прибулих на Дін, вони такі називаються: черкасы без записей. Знаємо про десяток десятника Лазаря Жилиєва⁷⁾, десятника Андрія Кобзина та десятника Лазарка Соломнина⁸⁾.

В січні 1647 р. було прибрано на Дін „вольних людей на Воронежѣ и в Козловѣ и Литовских городов“ аж 3.205 чол.⁹⁾

Всім оцим новоприбраним на Дін людям давано царське жалування і зброю. Ті, що не мали своєї зброї, діставали по 4 рублі на кожного і по самопалу, а ті, що мали свої самопали, діставали на кожного по 5¹/₂ рублів¹⁰⁾. Українців завжди виділяли з загального гурту прибраних людей, гуртуючи їх в окремі десятки та відокремлюючи й иншим способом, напр., читаємо, що прибраним на Дін людям „по уговору государева денежного жалованья дано дватцати челоуекам по четьре рубли челоуѣку без поручных записей, потому что они Черкасы“¹¹⁾. На превеликий жаль, наші джерела не дають змоги визначити цифровим способом силу колонізаційного потоку української стихії, підрахувати число українців, що поповнили в XVII ст. собою лави донського козацтва. Пригадаймо тут ще раз те, що з иншого приводу ми вже наводили, а саме, що на Дону в 30 р.р. число запорізького козацтва та взагалі українського елементу становило половину всього козацького населення — 10.000 справжніх донців та 10.000 запорізьких черкас¹²⁾. Число донського козацтва весь час хиталося. В 1614 р. одписуючи до Москви, донці подавали невелике загальне число козаків на Дону — всього лише — 1888¹³⁾. Пізніше зустрічаємо ми цифри значно більші. В 20 р.р. за відомостями, що їх діставав для Москви кн. Белосельський, на Дону всіх козаків з верхніми

1) Ibidem, 1040;

2) Ibidem, 1042;

3) Донскія Дѣла, III, 343;

4) Ibidem, ст. 352;

5) Ibidem, ст. 353;

6) Ibidem, ст. 627;

7) Ibidem, 646;

8) Ibidem, 647;

9) Ibidem, 658;

10) Ibidem, 591, 616;

11) Ibidem, 647;

12) Про майже половинне число українських виходців на Дону в кінці 20 р.р. XVII ст. свідчать і слова московських до Туреччини послів, які говорили, що на Дону живе „столько русских людей, сколько литвы и черкасы и татар“. (Истор. Опис. Земли Войска Донск., ст. 211). Але це свідчення навмисне перебільшене, щоб зняти з Московського царя відповідальність за турецькі походи донського козацтва.

13) „Нас холопей теперь на Дону тысяч восемьсот и восемьдесят восемь.“ — П. Краснов, ст. 21.

городками було разом 5000¹⁾). В 1638 р., як ми уже знаємо, було їх аж 20.000, рахуючи половину на українських виходців, що частина їх пробувала на Дону тимчасово і легко могла перейти на своє Запоріжжя. В 1641 р. козак Онуфрій Кожухов оповідав, що в Азові отаманів та козаків буде з 1.000 чоловіка та ще, крім того, татар та бодирів з 500, а на Дону в усіх козацьких городках тисяч сім або вісім²⁾). Цифру козаків у Азові того-ж таки 1641 р. разом з татарами та українцями називав трохи більшу валуйський станичний отаман Томіла Бобирьов³⁾). Котошихін визначає число донського козацтва 1666—1667 р. в 20.000 чоловіка⁴⁾), а 1673 р. станичний отаман Алексей Еремеев визначає число донського козацтва понад 10.000 чол⁵⁾).

Звичайно всі ці цифрові дані, що визначали їх „на око“ люди, зовсім непідготовані до таких обчислень, далекі від будь-якої точності, і можемо ми їх приймати тільки як правдоподібні. В усякому разі, число понад 3000 новоприбраних козаків, серед яких чимало було українців, становило значну частину донського війська.

І не тільки в 40 р.р. бачимо приплив на Слобідське пограниччя української людності, суне вона й у 50 р.р., тоб-то в роки, позначені Хмельниччиною. В червні 1655 р. валуйський воевода Фефілат'єв писав до Москви: „на Валуйку приходят из Острогожского черкасы для работы кормитца и из ыныхъ украинныхъ городов Русскіе люди и черкасы . . . а с царьборисовского . . . городища приходят на Валуйку черкасы многіе люди безпрестанно из хлѣба и для работы и всяких дѣл“⁶⁾). Аналогічні факти маємо й з кінця XVII в. Історик релігійного розколу на Дону, В. Дружинін, мав у своїх руках цікаві „растроенные рѣчи“ донських козаків, що йшли з Дону на Запоріжжя в 1685 р., і серед тих козаків зустрічаємо такі біографії, як ото: „Оска Алексѣев... роздился в Тарасовкѣ за Днѣпром... пошел на Дон своею охотою зипун добыть в прошлом в 193 году, и был на Дону недѣли с три, работал из найму“⁷⁾).

У названого історика склалося навіть вражіння, що „большую часть населения Донских городков составляли черкасы“⁸⁾). Трудно говорити про українську більшість на Дону в XVII в., але про велике та помітне число українського елементу безперечно говорити можна. З цих людей, що товклися по українних московських городах, значна частина попадала на Дін, збільшуючи там українську стихію.

Ведучи мову про колонізацію Дону українцями в XVII ст., ми повинні розрізняти тих українців („Запорожских Черкас“), що на Дін приходили для добичництва, допомоги та взагалі на козацьке гостювання, і оці елементи, що ми про них зараз говоримо, що переїздили на Дін зовсім, переселялися туди, ціком зливаючись з корінною донською людністю, переймаючи її звичаї, хоч своєю чергою передаючи донському козацтву й свої при зви чаєнн я та рештки свого українського побуту. Елементи першого порядку, це була нестала донська людність,

¹⁾ 1623-1625 р.р. Савельевъ. Трехсотлѣтіе..., ст. 15; Донскія Дѣла, I ст. 235.

²⁾ Донскія Дѣла, II, 125;

³⁾ Ibidem, 163;

⁴⁾ Котошихин. Повѣствованіе о Россіи. СПб, 1882, ст. VIII, 82.

⁵⁾ „нынѣ де в войску козаков в сборѣ близко 10.000, а как всѣ будут с Хопр а с Медвѣдицы и в то де время будет больше и 10.000“. В. Г. Дружинин. Раскол на Дону в концѣ XVII вѣка. СПб, 1889, ст. 13.

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 9.

⁷⁾ В. Г. Дружинин. Раскол на Дону в концѣ XVII вѣка, СПб, 1889, ст. 10.

⁸⁾ Ibidem, 34;

кидали Дін, коли потреби запорізького життя кликали їх додому, почували себе на Дону за гостей, елементи другого порядку органічно впліталися в життя донського козацтва, асимілювалися з ним, і справді були колонізаційною хвилею українців на Дону.

Разом з припливом на Дін запорізького козацтва на тимчасове добичництво, а української людности на постійне життя, помічаємо і прихід на Дін людей з Польської держави, здебільшого українців, а почати і з горішнього Білоруського Дніпра, з Могилівщини, щоб провадити з Доном торг. На-весні 1646 р., коли ото Московський цар дозволив очочим людям іти на Дін, туди просилися піти й різні торгові люди. До Путивльського воеводи звернулися Литовські торгові люди, що приїздили в Путивль з „хлѣбными и со всякими запасы, и с вином, и з зельем, и с свинцом продажным“, б'ючи на царське ім'я чолом, щоб їх одпущено було з Путивля на Дін, заборонивши тільки польським і литовським людям провадити торг вином, а решту товарів давши дозвіл торгувати ними¹⁾. Московський уряд прихильно ставився до такої торгівлі, накладаючи лише своє veto на заказані товари — вино та ще тютюн. Застерігав собі уряд московський право пильного контролю за торговими людьми, що йшли на Дін — литовськими, і польськими купцями та купцями-черкасами, вимагаючи, щоб кожного разу воеводи давали знати в Москву про перехід до козаків таких людей²⁾. Також у цій справі просив у царя інструкцій білгородський воевода, що перед тим був не пропустив на Дін купців литовських з Могилева. І йому роз'яснив цар справу так, як це зробив перед тим Путивльському воеводи³⁾. І пізніше, в другій половині XVII ст., купці з Слобідської України їздять на Дін торгувати. В 1688 р. в царській інструкції Харківському воеводи Семенові Дурново читаємо: „а которые люди из Харькова похотят ѣхать на Дон для своих торговых промыслов и Семену Дурново велѣть тѣм людям бить челом великим государям“⁴⁾.

З кінця XVII ст. маємо факти про торгівлю донців з Слобідською Україною. В 1685 р. Мишка Федоров, що йшов з Дону на Запоріжжя і був зловлений, оповідав про себе, що він родом з Чугуєва, а на Дін зайшов з донським козаком, що „приїзжал в Чугуев для рыбныя продажи“²⁾.

Оці різноманітні хвилі людности, що котилися з України на Дін чи то для сезонного степового добичництва, чи то для військової експедиції, чи то йдучи через Дін з татарської неволі, чи навіть з сві-

¹⁾ Донскія Дѣла, II, 784—786;

²⁾ Ibidem, 855, 862—863;

³⁾ Ibidem, 861, 865—866;

⁴⁾ Д. И. Багал'фй. Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Моск. гос. I, ст. 152.

⁵⁾ Що-ж до питання про донську колонізацію на Запоріжжя, то її ще важче вкласти чи то в цифри, чи якимсь иншим реальним способом визначити. Приходьки з Дону на Запоріжжя були або недовгі гості, або зовсім засимілювалися з українським козацтвом. Принаймні ні в мові, ні в антропологічному типі у нащадків запоріжців не знайдено будь-якої помітної великоруської частини. Але, що виходців з Дону на Запоріжжі було чимало і що ця людність швидко зливалася з українською стихією, про це свідчить існування з XVII ст. на Запоріжжі, Донського куреня, а також поширене на Запоріжжі, на Гетьманщині та на Слобожанщині прізвище: Донець, Донський та ин. Наведемо кілька прикладів: Донець — козацький полковник за Хмельницького, що приводить в 1649 р. польське до Хмельницького посольство із Звягля („Dziarjusz drogi do Woyska Zaporoskiego. Zrzedla do dziejów Polkich, wydawane przez M. Grabowskiego i A. Przezdzieckiego, t. I, Wilno, 1843, ст. 4). Жадан Донець — сотник Орловської сотні Чигиринського полку 1649 р. (Реєстра всего Войска

домим бажанням осісти та закріпитися на землі Війська Донського, як на своїй власній, чи то, нарешті, ради торгу, чималою своєю частиною справді осідали на Дону, робилися його тубільцями⁵⁾. Наведемо кілька прикладів такого старожиљства на Дону людей, що виходили з України.

В 1649 р. в Москві „иноземец черкашенин Турской полоненик Ондрюшка Крыловской“ оповідає про себе, що сам він запорізький козак, звідти пішов був на Дін, і там служив з донськими козаками років десять. В 1642 р. на Дін прийшли „Турскія из Азову и Крымскія воинскія люди“, прямуючи на московські землі, татари перетяли їм дорогу, і в тих боях з татарами був тяжко поранений аж у чотирьох місцях сам Криловський. Татари взяли його в полон, продали в Царгород, і там також і на каторзі мордувався Криловський сім років, аж поки не втік і не дістався до Москви. Криловський, очевидно, цілком уже освоївся на Дону і просив у Москви допомоги на те, щоб повернутися на Дін і продовжувати там службу¹⁾.

В другій половині XVII ст., в 1666 р., гетьман Бруховецький одсилає до Москви кількох заарештованих „плѣвосѣятелей“, непевних всяких людей, що підбурювали народні маси. Між цими людьми був якийсь донський козак на ім'я Максим Логінов з дуже цікавою біографією. Сам родом з Білоруси, з Орші, син міщанина, він 30 років перед тим утік від батька на Запоріжжя, а звідти прийшов на Дін років більш як 20 тому. В 1664 р. Донське Військо послало його на Запоріжжя з листом та калмиками до запорізького кошового отамана Ів. Сірка. З якихось причин Сірко листа не прийняв, а Логінова відіслав до гетьмана Тетері, де його заарештовано, а після того якось попався він до рук Бруховецькому. Логінов був далеко не поодиноким особою, близькою до запорізького козацтва, що довгі роки прожила на Дону і встигла там цілком акліматизуватися³⁾.

А от іще один приклад—також донський козак Андрюшка Семенів син Шумейко Черкашенин. Як і коли попав він на Дін, ми не знаємо, але грав там показну роль—був отаманом над черкасами. Бувши в Азові, він попався татарам у полон, був одісланий в Царгород, де пробув шість років у неволі, з неволі викупився за 300 таларів і повернувся знову на Дін. На Дону, як сам про себе пише він Московському цареві, він мав свої струги, маючи під своїм началом тих українців („черкас“), що жили на Дону, і з ними ходив на море⁴⁾. Цей Шумейко, дарма, що, як черкаський отаман, надто відокремлений від доңців, дуже міцно зв'язаний з Доном, організував там суднобудівництво, бо з нього був добрий майстер човнів. Отже, в 1662 р. Московський уряд призначає Шумейка „для судового дѣла донских стругов“ і дає йому та його товаришам царське за це жалування⁵⁾.

Запорожского, VIII), Степан Донець—військовий осаул 1663 р. (А. Ю. и З. Р., т. VII, ст. 345), Фесько Донець—Гадацький полковий сотник 1672 р. (А. Ю. и З. Р., т. IX, ст. 910), Іван Донець—Котельнянський мешканець (Л. Эварницкій—Источники для истории Запорожских казаков, т. I, ст. 139). Макар Донський—Запорожський козак (Ibidem, ст. 181), Степан Донський—курінний отаман на Запоріжжі (Ibidem, ст. 604—605) та т. д.

¹⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 193—196; 205—207;

²⁾ Дружинин. Раскол на Дону, ст. 19.

³⁾ Акты Ю. и З. Р., VI, ст. 85;

⁴⁾ Донскія Дѣла, V, 944—945;

⁵⁾ Ibidem, ст. 947—950.

Треба ще тут сказати про ту людність, що почувала себе однаково добре й на Дону, і на Запорожжі, переходячи то сюди, то туди. В 1664 р. московське військо піймало Ортюшка Заїку, і він на допиті про себе оповідав, що зайшов був на Дін з московським військом („в салдатах“) і лишився на Дону, проживши там два роки, він втік в Азов, але звідти через три роки повернувся, принісши з собою цінну звістку про похід азовців. Через два роки знову Заїка з донськими козаками пішов у Київ, звідти повернувся на Дін, знову утік у Азов і, повернувшись з Азову, утік у Литовську землю. Кінець кінцем Заїку заарештовано у Воронежі¹⁾. Таких волоцюг, що жили й на Дону і на Україні, було чимало.

Українські колонізаційні хвилі в своєму бігові на Дін зустрічалися з тими перешкодами, що їх чинив московський уряд, суворо контролюючи тих, що хотіли йти через пограничні города на Дін, а також заводячи постійний догляд і над самим донським козацтвом, пильнуючи його звязаність з московськими державними інтересами. Чи впершись в неможливість дістатися на Дін, чи, навіть, маючи можливість туди пройти, але не маючи можливості там, так-би мовити, легалізувати своє становище, вписатися до козацтва, групи українських виходців на степовому московсько-українсько-донському пограниччі розбивалися на ватаги малі й дуже численні і удавалися до тієї праці, що московською мовою називалася „воровством“. Утворився спеціальний термін: „воровские черкасы“, термін, що мав великий ужиток у степовому пограничному побуті. Воровських черкас було на Слобожанщині чимало, чимало їх заходило ще й далі на територію московських українних городів, чимало оперувало на самому Дону, на Дінці, на допливах цих річок, перетинаючи торговельний, адміністративний та всякий инший звязок поміж територією Донського Війська та Московщиною. Ще в своїй монографії про заселення Слобідської України акад. Д. Багалій констатував велике поширення діяльності воровських черкас на Слобожанщині й поза нею в московських городах та на Донщині. „Воровські черкаси“ чинили значну шкоду степовій людності, в тому числі і великоруському козацтву, і Московський уряд, бажаючи якимсь радикальним способом винищити черкаське „воровство“, звелів був вішати всіх з черкас-воров, хто-б попався в полон. Жили воровські черкаси понад Дінцем та Осколом та понад иншими тутешніми річками; особливо серед них визначився був отаман Мишук з товаришами. Мишук ходив Осколом, громив тут станичників московських, вдирався на Дін, підходив аж під Рильськ та Новосиль²⁾. Пограничні воеводи весь час жалілися на воровських черкас, і уряд Московський весь час мав з ними сутички³⁾.

Ми роглянемо діяльність українського гультьяйства на московському пограниччі остільки, оскільки ця діяльність торкалася донських справ, життя на Дону. Всамперед гультья-черкаси зробили небезпечними для донського козацтва зносини з Москвою.

В 1630 р. Московський цар, виряджаючи в Туреччину послів велів воронізьким стрільцям та козакам добре пильнувати, щоб на Дону послам „от Черкас какая поруха не учинилась“⁴⁾.

1) Донскія Дѣла, IV, ст. 916—917.

2) Багалій й. Очерки колонизації и быта, ст. 151;

3) Ibidem, ст. 383, et passim.

4) Второв и Александров. Воронежскіе Акты, I, ст. 82;

В 1631 році валуйський козак Тараска Колесніков, опинившись в полоні саме в отаких черкас, що промишляли на пограниччі розбоям, вернувшись з полону, оповідав, що тих черкас було 200 чол., за отамана в них „русскій человѣкъ“, Осколянин, Фотейко на ймення, і ватага черкас стояла, ждучи „государевых и крымских послов“, щоб їх пограбувати¹⁾.

Цікаве оповідання про пригоди воровських черкас подавав в 1632 р. черкашенин з Лубенського повіту Альошка Боровський. Він спочатку був у польському війську у Замойського, потім пристав до запорізьких козаків і з ними пішов у похід на Крим „для стад“, тобто грабували татарські коні. З запорізької ватаги в 500 чол., що до неї пристав Боровський, у степ у похід пішло тільки 38 чол. на чолі з отаманом, донським козаком Мокійком Шелудяком.

Чигаючи по сакмах та по річках на татар, козаки їх не діждалися, і тоді Шелудяк повів свою ватагу грабувати козацькі городки на Дону, і цій ватазі вдалося взяти „украдом“ городки Хопьор та Медведицю; після того козаки пішли у Воронізький повіт під „Борщов монастир“. Тут сам Боровський ніби втік, як він казав, від черкас і попередив селян про намір черкаської ватаги грабувати їх. Боровський тут попався в полон до московського війська, а черкаси мусіли відступити²⁾.

В 1633 р. донський військовий отаман Іван Каторжний посилав до Москви отамана Федора Лазаревського. Лазаревський поїхав з Дону на Валуйки „глухими мѣсты, бояся от татар и от Запорожских черкас“³⁾. В 1634 р. з Туреччини, з Царгорода до Москви їхали московські посли, Пронціщев та дяк Бормосов. Їхали вони через Азов та Дін. На Дону послам дано козацьку охорону з отаманом Альошкою Старово, бо шляхи були небезпечні в тих місцях, де ходили українські гультяї. Посли їхали до Воронежа, маючи 100 гребців на своїх 12-ти стругах та ще й охорону, на чолі її стояли двоє „атаманишек“ та осаул. Цього великого почоту не злякалися українські гультяї і напали на них, так що їм довелося „в осаде“ сидіти в Голубих⁴⁾.

Іноді українське гультяйство показувало себе дуже одчайдушним та сміливим. Валуйські черкаси влітку 1641 р. жалілися валуйському воеводі Голенищеву-Кутузову, що до них, на їхні стани на Тору приходили „воровские Литовские люди измѣнники Чугуевские Черкасы“ з отаманом Чугуївським Васьюкою Копонем, 30 чоловіка. Валуйцям пощастило прогнати чугуївців та навіть взяти в полон одного з них—Хому Черкашенина. На допиті цей Хома оповідав, що вони прийшли „из Литовского города Плотова“, при чому у їхнього отамана, Васьки Копона, було під началом 80 чол. Мали вони „воровать“ на Сіверському Дінці, „и на иные запольные рѣчки на рѣку на Дон

¹⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 316, ст. 335.

Пограничне гультяйство українського козацтва вже давно стало предметом уваги істориків. Чимало фактів для XVI ст. зібрав акад. М. Грушевський (Історія України Руси т. VII, ст. 57-58) головню для історії сутичок з татарами.

Але й на пограниччю Москву справляла грабіжництво свою енергію свавільці, напр., в 1623 р. в Путивлі були відомості, що в Новгородок-Сіверський прийшло 80 запорізьких козаків, щоб з Новгородка ходити „под дороги и стоять для торговых людей, которые в Литву и из Литвы ѣздат“ (Акты Москов Госуд., I, № 163, ст. 186). Це було й побутове звичайне явище і поширений українсько-козацький промисел і на татарському, і на московському пограниччі.

²⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 346, ст. 359;

³⁾ Донскія дѣла, I, ст. 355;

⁴⁾ Ibidem, 426—427.

побивать Руских людей и не пропускать с Руси рекою Доном и Сиверским Донцом в Азов государевых Руских людей и из Азова на Русь". Отаке робити мали вони ціле літо до осені¹⁾. В 1641 р. в Богучарі оповідав біломісний козак Льовка Дугін та стрілець Данилка Філіпов, що на вусті р. Богучару на Дону в Тарловній Ізбушці напали на них, п'ятох козаків, черкаси, трьох козаків порубали, а двох узяли до себе в свої курені й тримали їх три тижні. Оповідали Дугін та Філіпов ще й те, що в тих черкаських куренях 28 гультяїв, з них до Тарловної Ізбушки приходило 18 чол.²⁾

У червні 1642 р. з Москви до Азова їхав з доручення уряду Михайло Засецький. Він віз донцям грамоту від царя з наказом покинути Азов. Виїхавши з Валуйок, Засецький їхав обережно до Сіверського Дінця, боячися татар, але з татарами він не стрівся, а напали на нього на р. Явсузі запорізькі черкаси чоловіка з 100. Під тиском черкас мусіли Засецький з товаришами відступити до лісу, викопати там яму, обкласти її побитими кінями, і в такій позиції оборонятися цілий день, водержуючи невпинні спроби ворожих черкас розбити їх. Черкаси вбили кількох донських козаків, що були з Засецьким для його охорони. Вночі Засецькому пощастило втекти від черкас, і дальшу путь держали вони вже „глухою степью, для того что далеко от черней Донецких, а в чернях де Донецких вездѣ черкасы и по рѣчкам по многим“. В таких умовах дорога Засецькому стала надзвичайно трудна; він з своїми людьми поїли всі харчі й мусіли їсти конину³⁾.

Тоді-ж таки, на початку літа 1642 р. у Валуйках жалілися місцеві черкаси на нові на них напади та кривди від черкас воровських. Троє валуйчан ходили, як звичайно, промишляти звіря на Сіверський Донець, але тут на р. Жеребці зловили їх литовські черкаси й одвели на Сіверський Донець до устя р. Жеребця, де стояли литовські черкаси з полковником Гришкою Торським та отаманом Васьюкою Рябухою, в числі 700 чол. Стояли вони тут на станах 4 тижні, і під цей час двоє полонених валуйчан утекли і принесли у Валуйки звістку, що оті литовські черкаси радилися, як їм потрапити на Валуйки та інші пограничні Московські городи. Крім того, збиралися вони дожидатися на Дінці турецьких та кримських послів та гінців, щоб їх пограбувати⁴⁾.

Валуйчани оповідали й надзвичайно цінні подробиці, як пограбовано Мих. Засецького на р. Явсузі, про що вони чули, пробуваючи в полоні у литовських черкас. Тих черкас, що громили Засецького, було 30 чоловіка кінних на чолі з отаманом Мокійком, невідомим на прізвище, та вісім піших черкас з Тишком на чолі. Хоч Засецькому й пощастило втекти, проте черкаси встигли захопити деяку здобич, в тому числі й царську грамоту, що її Засецький віз на Дін. Коли поділили захоплену здобич, між отаманом Мокійком та пішими черкасами сталося непорозуміння. Мокійко не захотів дати пайку з награбованих речей пішим черкасам, що належали, очевидно, до іншої, не його ватаги, і погрожував повибивати Тишка та його нечисленних товаришів. Тоді піші черкаси вдалися з скаргою до свого війська („к черкасам-же“), жаліючися на кривду Мокійкову отаманові, Васьці Рябусі. З цього Рябуха дізнався про пограбування і вирушив у по-

1) Донецкія Дѣла, II, 241—242;

2) Ibidem, 96;

3) Ibidem, 364—365;

4) Ibidem, 431—432;

хід, щоб зловити той загін Мокійків, але Мокійко утік. Незабаром і сам Рябуха перестав отаманувати у війську. З „Литви“ приїхало до війська два отамани—Семен Забузький та Трашевський з 230 козаками. „И учили де они тѣм черкесами владеть, которые были с Васью Рябухою“. До нового отамана Забузького Семена й звернувся валуйський воевода в справі пограбування Засецького. Воевода вислав до Забузького спеціальну станицю, передаючи отаманові вимогу, щоб було вказано імена тих, хто намілювся грабувати Засецького¹⁾. Від Забузького в цій справі привезено до воеводи листа, де він іменує себе „старшим отаманом над товариством козаками його королівської милости запорожскими“. Забузький, як і попередю валуйчани, називав імена грабіжників—Мокійка та Тимошка; писав він, що намагався спіймати їх, але йому не пощастило, і повідомляв воеводу, що нині той самий Мокійко та ще якийсь Івашко Сліпий живуть у Жигимонтові і що в них був ще й „большой“ якийсь Кирий, що живе тепер у Голтві²⁾.

В листі до валуйського воеводи Забузький торкається ще й інших тем. Видно, що воевода просив його дати відомості про татар, де вони кочують, і Забузький охоче на це відповідає, спростовує також він ніби то свій намір іти на Валуйки, запевняючи, що хоче з воеводою по хресному цілуванню мирно й по сусідському жити³⁾.

Історія з пограбуванням Засецького і оці звістки про загони Рябухи та Забузького дають нам право констатувати великий склад українських ватаг, що купчилися біля Московського пограниччя і те, що важко відмежувати козаків взагалі, що стояли біля степових границь, від воровських черкас. Козакування взагалі і степове „воровство“ були тісно одне з одним зв'язані, як побутове явище, і козацтво раз-у-раз бралось до гультайського промислу. В деякому разі степове „воровство“ українського козацтва ставало надзвичайно небезпечне для Дону, особливо для московсько-донських зносин.

В-осени 1643 р. черкаси за Дінцем погромили московського посла, що їхав у Крим, а також і турецького та кримського послів. В листопаді місяці від тих черкасів прийшов на Дін черкашенин Івашко й приніс відібрані від московського посла царські грамоти.

Донські отамани Осип Калуженин та Іван Каторжний розпитували черкашенина, „каким обычаем послов они черкасы громили и много ли их было?“ Івашко відповів, що на Дінці стояло їх черкас 300 чоловіка і ждали послів, але серед них почався голод і тоді більш як 200 повернулося в Литовську землю, а з ними лишилося 70 чоловіка, при чому крім литовських черкас було там 20 чоловіка донських черкас на чолі з Климком Хохлачем та ще два донські козаки Івашко Баленда та Степанко Бутера⁴⁾.

В 1644 р. донці, виряджаючи до Москви царського посланця, дворянина Оляб'єва, дають йому велику охорону „для великого береженья от Литовских воровских людей“, бо на Дону були відомості, що „стало от них по Дону и по Донцу воровство большое“. Там грабують „татарове и черкасы с ними хохлачи“. З Литви прийшло багато людей, більше як 700 чол. і „громят и рубят“ всяких людей, „и Дон реку пересѣли, а на Донце лежат многие люди, а бѣглецы от

¹⁾ Ibidem, 432—435;

²⁾ Ibidem, 444;

³⁾ Ibidem, 437—438.

⁴⁾ Акты Историческіе, III, ст. 476;

них к нам уходят“. Втікачі від черкас переказували, що черкаські ватаги чекають приїзду московського посла, щоб його пограбувати¹⁾.

В 1644 р. на Дону дізналися, що черкаси пограбували торгових людей купця Гарасима Веневетіна під городком Решетовим²⁾.

В 1645 р. мешканці м. Воронежа оповідали, що коли вони поїхали торгувати вниз Доном, то „ниже откупной вотчины Богучара, против Обросимова караулу“ їх громили черкаси, що йшли пішки, їхали кіннями, а також пливли Доном. Черкас тих було чоловіка з 300, при чому в тій ватазі були і не-українці, бо вороніжці, ховаючись від розбійників по кущах та яругах, чули, що „многие люди русским языком говорят, а не по черкаски“. Селянин-втікач Гордюшка Кузьмин був попався в полон до цих самих черкас, і черкаси його допитували: „будары де снизу идут ли и вскоре ли будут, и на Дону де в козачьих городках козаки есть ли, и чтоб де онѣ их, черкас, повели на козацьи на богатые городки, гдѣ козаков живет мало, и на государевы украинные города, на селы, на деревни на богатые; и козаки де про них, черкас, вѣдают ли и на них де, черкас, онѣ козаки проходитъ хотя ли“³⁾.

В 1645 р. напали черкаси знову на городок Решетов, на цей раз ватагою кінних людей більше як 300 чоловіка, зруйнували город і пограбували тамошніх людей, від полонених вимагали вони, щоб ті вели їх на Борщів монастир, що його шанувало та матеріально підтримувало донське козацтво, і під Усмань.

На чолі цих черкас стояв якийсь Петрушка. Вони-ж таки, ці черкаси, громили також на Дону торгових людей з Воронежа⁴⁾. Навесні 1646 р. на Дону між Богучаром та Мігулиним бачили ватаги воровських черкас⁵⁾.

У червні того-ж таки року з Дону їхав воронізький син боярський, Тимофій Кочапін. На шляху на Валуйки біля р. Айдара на усті р. Білої на Кочапіна напали литовські воровські черкаси, поранили одного донського козака та відбили в решти донців, що їхали з Кочапіним, коней. Донці теж устигли захопити в полон одного черкаса. Він оповів, що в їхній ватазі 120 чоловіка і що в бійці забито в них 10 чол. а поранено—30. Кочапін дійшов до Валуйок, але пішки, бо в його відділі залишався всього один кінь⁷⁾.

За таких умов ясно, що виїздити в степи треба було добре озброївшись. Коли в 1645 р. з Москви на Дін відпускали донських старичників отаманів Федота Федорова та Устина Олексєєва з 58 козаками для охорони царських послів Степана Телепньова та дяка Олферія Кузовлева, то в дорогу дали їм 8 пудів пороху і стільки ж пудів олива на кулі, при чому ця охорона й військовий запас давано „для того, что про воровских черкас были вѣсти“⁷⁾.

В липні 1646 р. з Дону в Москву їхали донські козаки з отаманом Дементієм Гавриловим. Так само по дорозі на Валуйки, як переїхали р. Айдар угору р. Лозовою, напала на них ватага литовських черкас в 150 чоловіка, бій тривав шість годин, і черкаси змушені були

¹⁾ Донскія Дѣла, II, 550, 572 і 576.

²⁾ Ibidem, 576.

³⁾ Ibidem, ст. 643—645.

⁴⁾ Ibidem, ст. 1109

⁵⁾ Ibidem, 800.

⁶⁾ Донскія Дѣла, III, 56;

⁷⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 382;

кінець-кінцем відступити¹⁾. Тоді-ж донські козаки з отаманом Леон-тієм Пушкінським, ідучи під Валуїками, бачили свіжі „татарськіє и воровских черкас сакмы и станы“, бачили й самих черкас, і щоб не зустрітися з ними, так гнали своїх коней, що позаганяли їх зовсім і до Валуїок поприходили „пѣши и наги, и босы, и голодны“²⁾.

В 1647 р. воронізький воевода Бутурлін жалівся Московському цареві, що воровські черкаси річку Дон „отняли меньшими людьми“ і на Дін через те не може бути ходу торговельним людям. Тоді-ж таки воевода жалівся, що черкаси розбили на Дону будари воронізьких торгових людей³⁾.

Після Різдва 1647 р. з Дону на Валуїки їхав донський отаман Гаврило Веневетінов з 4-ма козаками. Не доїжджаючи Валуїок, на них напало 20 воровських черкас, відняли коні, і донці мусіли іти на Валуїки пішки⁴⁾.

В 1650 р. Микитка Зарубін, з Валуїок, казав, що коли він їхав на Москву з Дону, то бачив у степу на р. Деркулі двох козаків, що добичничали човном на річці, „и тѣ камышники сказывали ему, чтоб он оберегался от воровских черкас, бо камышники“ бачили на Дін-цеві та на інших річках 2 ватаги черкаські—одну чоловіка з 10 та другу з 15⁵⁾.

Донці за неодмінний свій обов'язок мали давати охорону від воровських черкас царським послам. В 1653 р., перелічуючи свої заслуги перед московським царем, донці пишуть, що вони завжди „вверх по Дону до Воронежа и Турских послов и гонцов на Воронеж от черкас и ото всяких воровских людей проважаем“⁶⁾. Черкаське „воровство“ виявилось й у допустимості для виходців із Запоріжжя єднатися з татарами і разом з ними чинити напади на московську територію та московських людей. „В Запорожьѣ—оповідав, напр., в 1657 р. в Посольському Приказі донський отаман Михайло Лук'янов,—живуть черкасы люди непостоянные и худые; как увидят непріятельскій приход, и они многие измѣняют и передаются из Запорожья в Очаков, а з Дону в Азов“⁷⁾. І нарікання Лук'янова на запорізьку непевність що до татар мало цілком реальні підстави. В тому-ж таки 1657 р. в Азові зібралося багато черкас на чолі з отаманом Берниченком. Перед тим Берниченко жив у Новому Осколі. Пробиваючи в Азові, він з своїми черкасами та з татарами робив напади річками, головним чином громив Валуїки, Новий Оскол, Торп. Під Валуїками Берниченкові черкаси з татарами „посѣкли Валуїских стрѣльцов человек с 5“ і пішли назад в Азов⁸⁾.

У 50-тих р.р. стало стереотипною фразою в інструкціях Московського уряду до посланців на Дін, особливо до тих, що возили козакам платню, вписувати, щоб вони береглися в дорозі кримських та ногайських людей та черкас, щоб ті „на них бузвѣстно не пришли и дурна какова не учинили и государевы казны и запасов не отгро-

¹⁾ Ibidem, III, 84;

²⁾ Ibidem, 166.

³⁾ Д. И. Багал'їй. Матеріали для історії колонізації и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской г. в XVI-XVII ст., II, X, 1890, ст. 45.

⁴⁾ Донскія Дѣла, III, 676.

⁵⁾ Донскія Дѣла, IV, 497;

⁶⁾ Ibidem, 719;

⁷⁾ Відомості про службу запорізького козацтва туркам стверджує така, напр., звістка з 1642 р. Цього року на Дону об'явився „запорожской козак Турского царя с посольскими листы“. Донскія Дела, II, 451.

⁸⁾ Донскія Дѣла, V, 254.

мили¹⁾. Черкаська погранична небезпека примушувала Московський уряд братися до рішучих заходів. Ми вже згадували про спроби тероризувати степову українську людність жорстокими карами. В 1646 р. воронізький воевода Андрій Бутурлін удається до другого способу. Він звертається до царя з проектом збудувати на Богучарі або на Казанському перелазі город, поставити там добру залозу і зробити з того пункту центр боротьби з воровськими черкасами, бо від них життя немає торговим людям на Дону, так що як не буде вжито заходів, то може зовсім спинитися торгівля на Дону. Донське козацтво так само цілком погоджувалось, що конче потрібно запровадити якраз цей спосіб боротьби з черкасами²⁾. Але-ж такої фортеці, оскільки нам відомо, Москва не збудувала.

У другій половині XVII ст. гультяйство українського козацтва на Московському пограниччі спинається, про нього менше чути, воно менше бентежить Москву та Військо Донське. Найбільше шелесту наробило воно в 40-ві та 50-ті р.р. XVII ст.

Як ми вже бачили, це гультяйство було виявом не так поодиноким злочинства окремих людей, як масовим та стихійним з'явищем, що випливало з кількох причин. По-перше, велику роль грав тут степовий добувничий побут життя, коли важко було розмежувати, де кінчалось мисливство та військово добувництво і де починалось справжнє грабівництво та розбишачтво. Молодецькі напади донців і запоріжців, вкупі чинарізно, на татар, їхні грабівництва на Волзі та в степах було таке самісіньке гультяйство. „воровство“, як і вчинки отих воровських черкас. Епоха козацько-польських війн на Україні, що завершилася Хмельниччиною, сприяла утворенню загартованих у постійному змаганні ватаг, а ці ватаги, кинуті на Московське пограниччя, залюбки вдавались до нападів на проїжджачих людей, при чому важко було навіть установити різницю поміж звичайним козацтвом та козацтвом воровським. Отаман українського козацтва Забузький рішуче відкидає свій намір воювати воровським способом московські городи, але люди з його відділу залюбки та майже легально грабують царських послів, і чутка про наміри розбійницькі самого Забузького була великою мірою правдоподібна та нормальна. Розбурханість соціального життя на Україні і одвічний її побут козацько-військового типу це була друга причина настання воровських черкас. Третя причина—спинення колонізаційного потягу на донську територію української козацької стихії. Ті черкаси, що їм Московський уряд дозволяв іти на Дін поповнювати собою лави донського козацтва, були плоть від плоти і кість від кости того самого гультяйства, що їх називано „ворами“. В 1636 р. Білгородський воевода, кн. Хілков, відпускаючи на Дін литовських черкас з Стенькою Бємеляновим на чолі, про що ми говорили в іншому місці, сповіщав Москву, що „сотники... Черкаські і отамани про тїх Черкас мнѣ... сказали: вѣрять де... им некому—воровские люди“, і воевода навіть вагався чи є рація видати цим воровським людям царське жалування¹⁾. Очевидно, між елементом, що осідав на Дону та що ватагами бродив, грабуючи, на горішньому Доні, на Дінці та на інших річках, було багато спільного, це була однорідна соціальна та побутова сила й стихія. Коли

¹⁾ Інструкція Нарамону Золотарьову 1653 р.—Донскія Дѣла, IV, 616; теж саме 1654 р.—Ibidem. 282; інструкція Єфиму Прибиткову—Ibidem. 911;

²⁾ Донскія Дѣла, III, 210-211;

³⁾ Донскія Дѣла, III, 235-236.

частило їй осісти на Дону, вона приймала козацький донський присуд, приймала донські правила та звичаї і таким чином підпорядковувала свої вчинки волі козацького військового круга та московській політиці на степах. В гіршому разі, ці елементи українського гультяйства йшли на „воровство“, так само поширене на Дону, поповнюючи ватаги свавільних донських отаманів-„воров“, аж до Стеньки Разіна включно. Стримання цієї сили на пограниччі збільшувало розбійницьку її енергію якраз в одному місці, і як-би там не було, а Донське Військо остаеться в XVII ст. в сусідстві ворожих сміливих та відважних ватаг українського козацького гультяйства, і це сусідство становить цілу сторінку в українсько-донських відносинах.

Тільки-ж на Дону воровських черкас відрізняли від організованого в Запорізькій Січі люду, так само, як і Січовий уряд не брав на себе відповідальности за вчинки поганих ватаг. І, таким чином, постійна боротьба Дону та Московського уряду з „воровством“ українського гультяйства не ускладняла будь-чим відносини війська донського й запорізького.

IV. Зносини Донського Війська з Українсько-козацькою державою Богдана Хмельницького.

До цього часу ми вели мову про українсько-донські відносини народного, стихійного порядку. Ті відносини, що повставали з причин однакового степово-добичницького чи військового промислу, або ті, що ставали наслідком колонізаційного руху, просовування української передусім людности на схід у степове московське та татарське пограниччя,—ці відносини не носили в собі характеру регульованости, організованости і зрештою усвідомлености для керівників його руху. Відносини ці були типово стихійні, масові, народні. Широка маса української людности великою колонізаційною лавою котилася на схід, ніхто, крім глибоких соціально-об'єктивних причин, не направляв, не стимулював цього руху, тільки московський уряд пробував трохи рамці якісь поставити степовій стихії або її використати у своїх державних інтересах.

Так само вікова боротьба з турками й татарами була з'явищем стихійним, і його причини корінилися в своєрідному економічному військово-добичницькому житті українського степу. Більшість походів чи то морем, чи то суходолом, що їх робили українці з донцями були виявом отого своєрідного військового професіоналізму козацького, що корінився в їхньому побуті. Значно рідше та й то під московським впливом на Дону ці походи відбивають на собі якусь усвідомлену політику, в даному разі політику Московської держави, направлену до територіального розширення держави, до побільшення її торговельних зв'язків і можливостей.

Від знайомства з цими стихійними, нерегульованими усвідомленою політикою українсько-донськими зносинами в XVII ст., ми маємо перейти до нової смуги зносин, що намічаються в ту епоху, коли степову козацьку енергію підпорядковується тій складній політиці, що провідником її став Богдан Хмельницький. Трудно взагалі, а надто в цій статті, присвяченій спеціальному питанню, говорити про соціальний зміст тієї політики, що поклала початок новій добі української історії, героїчно рубаючи старі вузли українського життя, і разом з тим туго зв'язуючи нові, завдаючи такого труду прийдешнім поколінням.

Хочеться тут тільки на одно звернути увагу, а саме, що в політиці Богдана Хмельницького була одна риса, що гостро відмежовує його діяльність та його добу від його попередників, а саме — в його часи робиться спробу емансипувати козацько-українське життя від доконечного зв'язку з чиеюсь державною протекцією. Козацтво українське до Хмельницького чулося як степова сила, що мусить мати над собою державну протекцію, сама не претендуючи на самостійну роль і творчість в організації суспільного життя, державного передусім. З Хмельницького починається нова доба, коли українське козацтво, краще загошподарена частина його, спокійна й не рвачка, як ота маса степової голоти, — ставить перед собою завдання збудувати свою козацьку державу. Донське козацтво якраз не мало такого перелому. Отамани донські, козацька старшина Дону, зміцнівши та зформувавшись, виступає не так з партикуляристичними ідеями в політиці, як, навпаки, проймає свою діяльність слухняністю та покорою Москві. В українського козацтва його національна приналежність до українсько-руської нації, з її довгою культурною традицією, стимулювала оцей перехід від степової стихійної боротьби до боротьби, підпорядкованої економічно сталим групам, землевласникам — козацькій старшині.

У донського козацтва цього стимулу не було, і тому донці так і zostалися військовою групою, залежною від Московської держави, без претензій утворити замкнуту в собі, самостійну соціально-політичну організацію.

Коли на Україні з Хмельниччиною виникають оформлені прагнення створити окремий соціально-політичний організм, натурально, що й відносини українського козацтва з донським мають дістати новий характер, мають увійти в нову стадію розвитку. Україна матиме з Доном тепер не тільки невпорядковані, стихійні стосунки, що були до цього часу, а й стосунки, що впливатимуть із загальної української політики.

Ми вже говорили, що й за Хмельницького старі форми стосунків між українцями та донцями, що існували в першій половині XVI ст., не припиняються. Колонізаційні потоки української людности на Дін не зменшуються, навіть навпаки, бурхливе життя України тих часів кидає на Дін чималі маси люду, військові експедиції, аж ніяк незалежні від Богдана Хмельницького, відбуваються з Дону з участю українських приходків на Дін. Але попри цього вводиться і новий елемент в ці відносини, елемент зовнішньої політики Богдана Хмельницького.

Польська політична думка перед повстанням Хмельницького передбачала можливість об'єднання українського козацтва з донським. Перед самим початком Хмельниччини Адам Кисіль, пишучи в Кримських справах до кн. Трубецького та Пушкіна, а також і до Долгорукого, повідомляючи їх про те, що частина козаків реєстрових втекла на Запоріжжя з Хмельницьким, попереджає російську владу про те, що українські козаки мають намір збунтувати також і донських козаків і разом з ними вийти в море¹⁾.

Мабуть, що це повідомлення обґрунтовано на самому лише здогаді, можливого припущенні, що Богдан, втікши на Запоріжжя, за-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, ст. 166;

проекту організації чергового походу на море в більшому розмірі, і Кисіль, маючи підстави до такого припущення, лякав у своїх інформаціях Московський уряд для того, щоб той не дав розгорнутися планам Чигиринського реbelieзанта. Але, очевидно, в Богдана й справді був план використати для своєї „реbelieї“ отих постійних спільників морських походів українського козацтва. У вересні 1648 р. посланці козацькі з Дону оповідали в Москві, що „с весны де Черкасы Запорожские, как собирались на Ляхов, присылали на Дон в Войско для людей, и Войском де Черкасом в людѣх отказали, а которые де были охочіе люди, и они де и охочих людей не пустили“¹⁾. Отже, з проекту Богданового поєднатися з донцями та заручитися їхньою допомогою нічого не виходило. Донці, принаймні ті кола донського козацтва, що вели провід у козацько-донській політиці, вважали за ризиковане для себе втручатися в унутрішні справи Польщі, тим більше, що донський протектор—Московський цар—не мав наміру воювати з Польщею, а, з другого боку, Богдан одночасно нав'язував зносини з Кримом, і цей союз з донськими ворогами унеможлилював будь-яке поєднання з донцями. Переговори Богдана і союз його з татарами глибоко тривожив донців, і примушував їх пильно стежити за тим, що діялося на Запоріжжі та взагалі на Україні. В серпні 1648 р. донці переказували в Москву ті відомості, що здобули вони від татарських язиків, а саме, що кримці й ногайці 1-го серпня вирушили в похід, ідучи війною на Москву на поміч Хмельницькому²⁾. Донські полоняники, що тікали в 1649 р. з Туреччини через Запоріжжя, приносили на Дін найдрібніші відомості про українські події. В Чигирині полоняники чули, як полковник Семен Ганжа оповідав, що польський король Казимир прислав з Адамом Киселем Богданові булаву та хоругву, „чтобы де ево короля гетман и козаки слушали“. Але Хмельницький, ніби то відпустивши Киселя з Київ, „заславши казаков, велит ево вершить“³⁾.

Разом з тим приходили звістки й про довершеність українсько-кримського союзу. Стало відомим, що вороги донців—азовські татари пішли разом с кримчаками війною на Литовську землю⁴⁾. Для Хмельницького в його боротьбі з поляками неминучо ставав союз з татарами, цієї неминучості не могли зрозуміти донці, і з цієї причини важко було домовитися Хмельницькому з донцями. Не зважаючи на ясно виявлену неохоту донців допомагати Хмельницькому, він усіма способами хоче з ними з'єднатися, впливаючи на них навіть погрозами.

В жовтні 1649 р. донський атаман Прокофій Іванов оповідав на Москві, що на-весні прислав Хмельницький своїх посланців на Дін просити допомоги, але донці відмовили, мотивуючи тим, що вони „без государева указу помочи дати не смѣют“. Хмельницький через посланців своїх погрожував донцям, що, як вони не дадуть йому помочи, то він їх „Донских атаманов и казаков с Крымскими людьми с Азовцы разорит и городки их запустошит и Дон рѣку очистит“. Погроза Богданова не вплинула на донців. Вони відпустили назад послів Хмельницького, не пославши до нього своїх з відповіддю, як того вимагала чемність тодішніх звичаїв⁵⁾. Якийсь „жилец“ Іван Кузовлев,

¹⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 17.

²⁾ Донскія Дѣла, IV, 15.

³⁾ Ibidem, ст. 185-188;

⁴⁾ Ibidem, ст. 280;

⁵⁾ Ibidem, ст. 279;

що був на ті часи на Дону, додавав до цих інформацій, що донці не тільки не помагають Хмельницькому, але навпаки „ходять в тѣ поры на Азовское и на Черное море и Турского и Крымского города и села разоряют и корабли громят и полон емлют“. Збиралися донці й відповідати Хмельницькому, послати посланця спеціального з листом та навіть були відрядили для того козаків, але при ньому посланці на Україну не вирушили, „а пошлют ли, нѣт ли послѣ ево, и он про то не вѣдаєт“—кінчав свої доповнення до інформацій Кузовлев¹⁾.

Упертість донців повинна була дратувати Хмельницького, бо порозуміння з ними значно полекшило-б йому союз з кримцями, але за ворожих відносин з кримцями донського козацтва, що бентежило татар і підривало в них повагу до авторитету Хмельницького серед козацтва, важко було того союзу з кримцями досягти. Донці, таким побитом, ставали „занозою в кримських планах“ Хмельницького, як влучно висловився про це акад. М. Грушевський²⁾. Хмельницький, не добившись нічого безпосередньо в донців, починає іншою дорогою пробувати дійти свого плану, а саме—пробує вплинути на донців через Москву. Наладновуючи відносини з Москвою в 1649 р. через єрусалимського патріарха Паїсія та прикомандированого до нього ніби для охорони Силуяна Мужилівського, Хмельницький дає інструкції Мужилівському, щоб той намагався прихилити Московського царя до впливу на донське козацтво. Нехай цар накаже донцям не ухилятися від допомоги Хмельницькому, і якщо такого наказу не можна дати одверто з огляду на стосунки з Польщею, то нехай московський уряд переказав-би на Дін про це потай. Але Москва також не мала тоді ще охоти втручатися в українсько-польські відносини, і московські політики хитро й нещиро відповідали Мужилівському, що секретної інструкції донцям вони не можуть дати, бо така річ „у всесильного бога утаїтися не може, і цар яко володар християнський ніякої такої неправди не хоче“³⁾.

Таким чином, і через Москву відносини з Доном не складалися так, як того хотів Хмельницький, маючи на оці тривкість свого союзу з Кримом. І наслідком цього неусталення відносин з Доном та небажаного втручання донців у кримські справи було те, чого й треба було сподіватися, а саме—незадоволення татар, що Хмельницький не може чи то своїм авторитетом, чи то навіть силою утримати козаків від нападів на Крим. Тепер, щоб не позбутися цінної допомоги від татар, мусів Хмельницький воювати Дін, не тільки погрозами, але й реальною війною змусити донських козаків спинити свої наскоки на Крим.

В січні 1650 р. на московсько-українському пограниччі ходили вже чутки про готовість Хмельницького з наказу Турецького султана йти війною на Дін. Воевода Арсенєв посилав з г. Вольного в „Литовську сторону“ вольовських дітей боярських, „переїзжих черкас“ Олексу Мисевря та Грицька Семенова, щоб вони „тайним обычаем“ дізнавалися про українські новини та про українсько-кримські відносини. Черкаси, повернувшись із своєї подорожі, оповідали, що були в українських городах, що недалеко від московського кордону, й заходили також і глибоко на Україну, навіть на правий берег Дніпра,

¹⁾ Ibidem, ст. 280;

²⁾ М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті, ст. 172.

³⁾ Ibidem ст. 137, 172. Відомості про ці переговори подає ак. М. Грушевський з актів місці Мужилівського, що переховуються в бібліотеці Оссолінських у Львові.

були в Галячі, Рашавці, Миргороді, Хоролі та в Чигирині. В Чигирині чули вони таємну розмову козаків — хорунжого Дацька (Датц...а) та Тимошка про те, що „писал де Турский салтан козацкому гетману Богдану Хмельницькому, щоб де он Хмельницький послал на Дон шесть тысяч казаков Дону разорять“. Турецький султан ніби говорив Хмельницькому: „назвався де ты с моим слугою с Крымским царем братом, а как очистишь Дон рѣку, што Днѣпр же рѣку, и Донских казаков сведешь, и ты де и мнѣ будешь турецкому салтану брат... И за то... Турской салтан и хочет Дон разорить, как де Крымский царь с татараы с гетманом Хмельницьким в Литовской землѣ воевали Ляхов, и в ту де... пору Донскіе казаки воевали турецкие городаы“. Хмельницький ніби навіть уже прийняв наказ Турецького султана й згодився його виконувати. Наче-б то він звелів шістьом тисячам козаків збиратися до Полтави, готуючися до дальшого походу.

Московському урядові доносили, що 19 січня 1650 р. козацьке військо уже почало стягатися до Полтави. На чолі цього війська поставлено полковників: Полтавського — Мартина Пушкаренка, Миргородського — Матвія Гладкого та Ніженського — Шумейка. Зважаючи на те, що звістка про війну проти постійного союзника — донського козацтва — могла-б викликати в масі українського козацтва якийсь протест, від маси козацької наче-б то ховали цей план і говорили їм, що має бути похід на степи¹⁾. А план Хмельницького йти воювати на Дін відомий самій лише старшині: „а думу де вѣдают гетман Хмельницький с полковниками и с сотниками и с ыными начальными людьми. И меж де... себя с полковниками и с сотниками крест цѣловали на том, что никому той думы им казакам не сказывать, что к нему гетману писал Турской салтан, что велѣл ему послать запорожских казаков Дону разорять“²⁾. Олекса й Грицько, щоб перевірити, чи справді в Полтаві зібралося військо й для чого, особисто вирушили на Полтаву. На кінець січня туди почало сходитися українське козацтво з Миргорода, Лубень, з Лукомля, з Хорола („с Хоровли“), з Галяча та з інших козацьких міст. Пушкар скликав тоді козацьку раду й на раді оповістив козацтву, що Хмельницький посилав козаків на прохання свого союзника — кримського хана — проти калмиків, але похід той тепер уже не відбудеться, бо кримський хан замирився вже з калмиками, умовившись з ними по весні йти разом воювати „государевы украины“. Тому Пушкар розпустив усіх козаків, наказавши їм, одначе, бути вдома напоготові до походу та годувати коні³⁾.

В цих відомостях було багато фантастичного й непевного, але передані до Москви звістки ці справили вражіння, і московська дипломатія захвилювалася, чекаючи нових ускладнень від українського козацтва. Москва не тільки не збирається тепер робити те, про що так уперто просив рік тому Хмельницький — підказати донцям, щоб ті або помагали українському козацтву, або принаймні не шкодили їхнім змаганням, драгуючи кримчаків, але, навпаки, поспішається передати донцям зібрані нею чутки про готування Хмельницьким походу на Дін, щоб настроїти донське козацтво проти України та Хмельницького.

Валуйський воевода Дмитрівсв дістав з Москви наказ одвезти відомості на Дін, при чому разом із тим Москва переказує донцям свої запевнення в прихильному до них ставленні⁴⁾.

1) „Только де вѣдают казаки, что им итти в степь“.

2) Донскія Дѣла, IV, ст. 363;

3) Ibidem, ст. 363;

4) Ibidem, ст. 367;

Але на Дін оті чутки про пограничні події та про якесь готування доходили одночасно й іншою дорогою, не тільки через Москву. На-весні 1650 р. донці, посилаючи своїх посланців до Москви, сами переказували туди про те, що дізналися вони від Азовських людей про готування Кримського хана до походу на Дін „с горськими Бесте-нїйськими и с Отоманскими, и Темрюкскими Черкѣсы и с Ногайскими улусными людьми“, і що з ними мають прийти аж 12 тисяч запорізьких козаків, та що той великий похід на Дін має на меті „нас (донців) с рѣки зживать, а городки де наши побрав жечь“¹⁾. На цей раз донці вирішили перевірити оці чутки про ворожі наміри Хмельницького й послали трьох своїх козаків „к атаману Хмельницькому и ко всему Запороському Войску“. Хмельницький прийняв цих послів у Чигирині й поставився до них дуже неприхильно з одверто виявленою злобою і „досадою“. Промовляючи до послів, Хмельницький не крив того, що на Військо він „досадывал“; причиною цієї „досади“ було те, що донці не помогли Хмельницькому, коли запоріжці ходили на ляхів. На додаток до своєї промови Хмельницький об'явив, що він зараз у братерстві з кримським ханом, і що вони разом мають ляхів воювати. Послів донських Хмельницький навіть збирався був заарештувати й відіслати до Криму, але передумав і одпустив додому, передавши через них до Війська Донського листа. Видно, що впертість донців, небажання їхнє допомогти Хмельницькому, дуже йому дошкулили, бо й у листі і особисто донським посланцям Хмельницький суворо й гнівливо погрожував. Кримський хан з турськими людьми — писав Хмельницький — уже вирушив у похід і стоїть з військом на Молочних Водах, а туди до нього має йти і Хмельницький з 12.000 козаків. Як тільки до кримського війська приєднається запорізьке, відразу підуть вони вкупі нищити й руйнувати Дін. Якби донці не хотіли зазнати такого руйнування, то мусять негайно помиритися з кримським ханом і не ходити на татар ні морем, ні степом. На Дону утворилося досить прикре становище, мусіли донці весь час ждати до себе воєнничих гостей з Криму та із Запоріжжя. Щоб протистати цій об'єднаній силі, пробують донці знайти й собі союзника і ведуть успішні переговори з замиренями з Москвою калмиками. У квітні укладають донці з Калмицькою Ордою, що кочувала між Доном та Волгою до Царицина та Саратова, договір, про те, що як прийдуть на Дін кримські татари та запорізькі черкаси з Хмельницьким, калмики повинні будуть виступати проти них разом з донцями, за те, якби кримчаки напали на калмиків, донці мали-б також тих калмиків боронити²⁾.

Проте, становище донців було доволі скрутне, і вони писали до Москви, що живуть у таких умовах, що не сміють виїздити нікуди на роботу й по звіря й через те терплять „нужу, наготу й босоту, и голод“³⁾.

Підчас цих нових взаємовідносин Хмельницький ще раз звертається до донського козацтва. В кінці квітня 1650 р. його послаи привозять на Дін гетьманового листа з закликом не ходити на Крим та не воюватися з татарами. Хмельницький в своєму листі від імени свого, від всього Війська великого Запорізького звертався до донського отамана й до всього товариства Війська Донського, показуючи спочатку на своє власне та запорізького козацтва становище. Пе-

1) Ibidem, ст. 442;

2) Ibidem, ст. 454;

3) Ibidem, ст. 443—446.

ребуваючи в тяжких умовах,—писав Хмельницький,—він мусів „братерство вічноє з ханством Кримським учинити“; „жесмо неволю од на-ступців наших терпіли“,—пояснював він причини свого союзу. І те-пер Хмельницького становище доволі скрутне („бог відає що еще буде далій“—підкреслює Богдан), і щоб вийти з того тяжкого та мало не безвихідного стану, конче єсть „потребна ласка царя его милости Кримського і всіх орд“; „без цієї „ласки“ не можна оборонити ні церкви божої, ні вольностей наших“. Від попередніх загроз Хмель-ницький переходив до впливу на відчужання та розуміння донцями козацької солідарності. Він висловлював надію, що донці, зваживши все оте становище Хмельницького, всі оті труднощі, на які натрапляє політика гетьмана українських козаків, „з любови братерської то ува-жуючи“,—не зважаться тепер „найменшої кривди в панстві царя его милости Кримського чинити“.

В свій лагідний тон, що мав промовити до почування спільних козацьких симпатій, додавав Хмельницький і свої недавні погрози, надаючи їм тепер делікатнішої форми. Якби донці не прийняли його прохання,—писав він,—то за цю нелюбов він змушений буде відпла-тити також нелюбов'ю.

В кінці додавав Хмельницький, що він і до Москви написав, щоб цар московський заборонив донцям ходити на татар. Посланці Хмель-ницького привезли на Дін ще й листа від кримського хана до Хмель-ницького, в тому місці, де хан казав передати донцям, що він охоче прийняв-би їхню покору й замирився-б з ними, бо на тому стоїть Хмельницький, але якби Донці не послухалися ради Хмельниць-кого, то хан порве свою приязнь з гетьманом, а з донцями дійде до війни¹. І свого листа і ханового також просив Хмельницький, щоб донці одіслали до Москви. Донці так і зробили. Листи спочатку про-читали й вислухали у Військовому Кругу, а тоді переслали до Москви. Прохання й погрози Хмельницького мали деякий результат. Донці втрималися від весняних звичайних щорічних експедицій на Крим та в ногайські улуси, а до Хмельницького знову послали послів „для договору“, просячи гетьмана, щоб він „им атаманам и казакам на море ходить и под Крым посылать не запрещал“¹). Але таке про-хання було занадто вже безнадійне. Рік 1650 в політиці Хмельниць-кого проходив під знаком тяжких дипломатичних зусиль, до Криму та до Москви справлених. Всіма способами намагався Хмельницький захопити хана ідеєю спільних військових операцій, між тими проєк-тами був і нездійснений похід на Дін та на Московщину, що не тільки не дали потрібної Хмельницькому допомоги, а ще навпаки за-ваджали Богдановій лінії, стримували гетьманові успіхи й переинак-шували його плани²). Гірко нарікає Хмельницький Московському послові Неронову на впертість донців та на велику шкоду для України від тієї впертості³). Московський дипломат Неронов у своїх реляціях до Москви цілком припускає, що Хмельницький має намір іти вій-ною на Дін. Сподівався тільки Неронов, що цієї війни не допустить маса українського козацтва, бо вона-ж таки в давній приязні та лю-бові перебуває з донським козацтвом, адже-ж у них і віра одна, і багато товариства запорізького бувало на Дону, так само, як чимало й донських козаків ходило на Запоріжжя, разом ті і другі козаки

¹) Ibidem, ст. 517-522;

²) М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті, ст. 240.

³) Ibidem, ст. 247, А. Ю. и З. Р., VII, 309-310.

ходили на море й разом хліб і сіль їли¹⁾. Акад. М. Грушевський, аналізуючи ці часи й плани Хмельницького, думає, що гетьман мав справді намір, використавши татарську силу, воювати Дін і Москву²⁾.

І на Дону марно в цьому році кілька разів був переполох, що може прийде Хмельницький. Мабуть уже після переговорів Хмельницького з донцями в березні та квітні 1650 року дістали донці звістку, що військо Хмельницького стоїть на Міюсі, там 5000 козаків і ними командує Тиміш, очевидно, Хмельниченко. Донці вислали своїх людей до Тимоша, закликаючи козацьку старшину не воювати з Доном, поєднавшись з татарами. Тиміш у відповідь відкидав намір іти на Дін, а пояснював, що козацьке військо зібралось з ханського наказу йти війною на гірських черкасів³⁾.

Напружене чекання на Дону, загострення відносин та сутичок з українською козацькою державою не заваджало, проте, і в цей період стихійно єднатися для спільного добичництва та спільних походів українському й донському козацтву. В 1650 р., якраз тоді, коли донці з великою тривогою ждали приходу кримських татар з козаками Хмельницького, до них на Дін приходять українські козаки, 500 чол., щоб помагати донцям битися з татарами⁴⁾.

До війни Хмельницького з Доном не дійшло, і в наступні роки між 1650 та 1654 взаємини донського й українського козацтва якось тихнуть і слабнуть. Увагу свою Хмельницький звертає в інші сторони, у нього інші інтереси. Донське життя швидко після переполохів 1650 р. входить у свою норму, і вже в 1652 р. ми бачимо великий похід донців на море, на 15 стругах ходило донське козацтво масою в 1000 чол. аж під самий Царгород⁵⁾. Отже, погрози Хмельницького та його упійнення не дуже велику мали тривкість, сили їхньої вистачило лише, щоб стримати донців від татарсько-турецьких походів хіба на один сезон. Переговори Хмельницького з Доном урвалися, хоча можливість їх припускав Московський уряд, і на Москві дуже цікавилися, чи не було „посылки“ донців до Хмельницького або Хмельницького до донців. На Москві виходців з Дону розпитували про це завжди докладно. Так було, напр., з Міною Прібутковим, що його посилено на Дін з Воронежа⁶⁾.

Як і в попередні роки, донці виряджають у ці роки до Москви свої станиці з повідомленням про те, що діється в степових сусідів та, зокрема, на Україні.

В 1652 р. в Черкаському городку від таманського татарина донці дізналися й про те відразу сповістили Москву, що кримський хан збирається походом на Москву та що Богдан Хмельницький з своїми козаками, 20000 чол., має йому допомогти. Діставши з Дону цю зві-

1) А. Ю. и З. Р., VIII, 315; М. Грушевський. Хмельничина в розцвітї, ст. 251;

„А им де, Запорожским козакам, всѣм Донских козаков в добрѣ жаль, потому что православная христіанская вѣра одна, и многіе их братья на Дону бывали и нынѣ есть, и на море для зипунов хаживали вмѣстѣ, и хлѣб соль у великаго Донскаго войска брали, и о том де наша братья гетману многіе станут говорить, чтобы на Донское войско не посылал и от Крымскаго царя отговор держал, как его бог наставит“.

2) Ibidem, ст. 253.

3) Савельев. Трехсотлѣтіе Войска Донского, СПб, 187, ст. 34.

4) Донскія Дѣла, IV, ст. 455;

5) Ibidem, 541;

6) Ibidem, ст. 542.

стку, Московський уряд взявся до енергічних заходів, щоб приготувати свої границі до оборони від ворога¹⁾.

В серпні 1653 р. донці подавали Москві до відому, що кримський хан ще в травні того року послав на допомогу Хмельницькому свою орду, а тепер і сам пішов туди²⁾. В грудні того-ж таки року донські козаки ходили в кримські степи по язики татарські й узяти двох татар, що були в поході з Хмельницьким. Донці вислухали татар у себе в кругу, а потім ті відомості послали до Москви. Таким чином дізналися про перехід Хмельниченка на Волощину до тестя з 6.000 козаків, про боротьбу Тимоша в Молдавії, про допомогу Тимошеві, що її послав кримський хан під Яси та ин³⁾.

В 1653 р. визначити мусимо ми ще одну форму українсько-донських зносин, що мабуть не була дуже виняткова й надзвичайна, а скорше звичайна та поширена. Річ у тому, що Дін стає за посередника в зносинах між Україною та Московією. У вересні 1653 р. на Дін „ізъ Запорог ис Чегерина города“ прибув від гетьмана Богдана Хмельницького ігумен Чигиринського монастиря Феофіл з 20-ма запорізькими козаками. Феофіл держав шлях на Москву до царя „побити челом... государю о своих... нуждах“. Але досягнути до царя й дістатися до Москви уважав він за найлегше та натуральніше через Дін, отже, в козацькому кругу на Дону Феофіл б'є перед козаками чолом цареві про свої потреби та справи. Донці, вислухавши Феофіла, відпустили його в Москву з своїми козаками, і Феофіл прибув туди в грудні того-ж таки 1653 року. Їздив Феофіл, треба думати, збирати пожертви на церковні потреби⁴⁾.

Інші зовсім відносини з Доном у Хмельницького настають після приєднання України до Москви. Після приєднання зовнішня політика Хмельницького мала бути підпорядкована Москві і під Московський контроль підведено; натурально, що тепер московські дипломати інакше зовсім сприймають і українсько-донські відносини. Донці з Московського наказу аж тепер тільки мали допомагати Хмельницькому в його труднощах. Донцям тим легше було помагати Україні, що допомога йшла проти хана, а не за нього й не з ним.

У березні місяці 1654 р., тоб-то дуже скоро після того, як відбувся відомий акт приєднання в Переяславі, Московський уряд визнає за потрібне як-найдетальніше повідомити донське військо про українські події, маючи, очевидно, на увазі, що донців може здивувати гостра й доволі несподівана зміна відносин та ситуації. Грамоту про приєднання України до Москви складено й підписано 15 березня, а одіслано чомусь із запізненням, аж 11 квітня, за те велено її відіслати „с рѣзвым гонцом через степь“⁵⁾.

Щоб послати царську грамоту про українські справи на Дін, Москва мала й свою ближчу, безпосередню причину. Річ у тому, що Хмельницький, поєднавшись з Московією й думаючи весь час про забезпечення України від Польщі, що завжди могла скласти союз з татарами,—не міг випустити з своєї уваги силу донського козацтва, що за теперешніх нових умов могла в допомозі Хмельницькому стати й у всякому разі не перешкоджати. Отже Хмельницький уже в своїх

¹⁾ Александров-Дольник и Второв. Воронежские Акты, III, ст. № 5;

²⁾ Донскія Дѣла, IV, 660-661;

³⁾ Ibidem, ст. 693-694;

⁴⁾ Ibidem, IV, 702, 706-7.

⁵⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 792;

відомих „просительных пунктах“, що їх 14 березня привезли до Москви його посланці—Тетеря та Зарудний, вміщає пункт про те, що якби Орда мала нападати на Україну, то на неї треба було-б Московському війську нападати від Астрахани та Казани. „такожде и донским козаком готовым быть“. Тимчасом, поки ще з Кримом відносини нез'ясовані і війни немає, нехай-би донці татар не зачіпали¹⁾. Тільки тепер цар іде назустріч бажанню та проханню українського гетьмана, і велить покласти резолюцію, щоб донцям було сказано без Московського наказу на Крим не ходити, а йти тільки тоді коли буде відповідний наказ і коли кримці „задор учинят“²⁾.

Гетьманська політика знову, як і в р.р. 1648—1650, починає турбуватися, щоб наладити союзні відносини з Доном. Разом з проханням до царя про донців, переданим через Тетерю та Зарудного, Хмельницький і сам звертається до Москви 21 березня, просячи царя звеліти донським козакам бути напоготові, коли-б татари відступилися від Хмельницького і стали помагати полякам; про цей випадок просив Хмельницький, щоб донці з Дону чинили-б перешкоди татарам. А якби татари, як і перед тим, zostавалися в миру з козаками українськими, то донці, на думку Хмельницького, мали-б допомагати українцям та не сваритися з татарами³⁾.

Це саме своє прохання висловлює Хмельницький і в листі до Бутурліна⁴⁾. Цар на всі ці клопотання та пропозиції Хмельницького відповів приблизно так само, як і на просительні пункти Тетері та Зарудному, а саме,—що він накаже донцям на Крим не ходити доти, поки кримчаки будуть підтримувати із запорізьким військом добрі відносини, а як тільки виявиться, що татари помагають Польщі, цар відразу звелить донцям напасти на Крим. Цар тепер цілком припускав можливість постійних зносин Хмельницького з Доном, щоб об'єднатися козакам спільно проти татар. „Буде у вас про татар якія вѣсти обьявляца,—писав до Хмельницького цар,—и вам бы о том на Дон к казакам вѣдомо чинить, и Донскія козаки учнут по тому и дѣлать, как им о том в нашей государскої грамотѣ писано“⁵⁾.

Іван Виговський, як генеральний писар Хмельницького, ще до остаточної офіційної з Москвою справи про порозуміння з Донським Військом, взимку ще, на початку лютого, ведучи від імені Запорізького Війська переговори з Кримом, переказував татарам, що козаки будуть платити кримцям приязню, якби татари не змінiali своєї попередньої до козаків приязни, а якби татари почали допомагати ляхам, тоді з царського наказу „с Дону и с Днѣпра ударим и как врагов воевати будем“⁶⁾.

Отже, взимку ще було вирішено у Хмельницького з Москвою питання про ролі донських козаків у новій політичній ситуації, можна навіть гадати, що це питання було предметом дипломатичного обговорення ще до Переяславського акту, було одним з пунктів, позитивне розв'язання якого мало привести Хмельницького до згоди на „підданство“ Москві.

1) Акты Юж. и Зап. Рос., т. X, ст. 484 і 452; „а нынѣ еще в братствѣ дать сроку и их не заирать“.

2) Ibidem.

3) Ibidem, ст. 550;

4) Ibidem, ст. 562;

5) Ibidem, ст. 571;

6) Ibidem, ст. 327 і 344;

На-весні справу вже не тільки вирішено, але й оформлено. Царська грамота від 15 березня, прислана на Дін, спочатку повідомляла донців, що „гетман Богдан Хмельницький и все Войско Запорожское и вся Малая Русь со всіми городами и землями“ „учинились въ подданствѣ“ царя. Новий підданиць Московський, гетьман Хмельницький, маючи приязнь з Кримом, має санкцію від царя на ту приязнь під умовою, щоб хан не воював Московської землі й України та не давав би помочи полякам. Богдан запевнив, що так воно є нині, і тому цар на Богданове прохання велів донцям, щоб вони втрималися від нападів на Туреччину й на татар. І тільки, коли-б хан не устояв-би „в правѣ своей“ та послав-би своє військо на Москву або на Україну, тоді донці мали-б „над кримським юртом промышлять“, „скільки вам милосердний бог помочи подаст“¹⁾ Донцям так само, як перед тим Хмельницькому, писав цар про бажаність постійних безпосередніх зносин поміж Доном і Запорізьким Військом²⁾.

Установлення таких відносин з Доном що-до татар дає Хмельницькому змогу в переговорах з татарами говорити від імени не тільки запорізького козацтва, але й донського. Вже влітку 1654 р. Хмельницький говорив посланцеві кримського хана, Алкосові Кегито, що якби татари zostалися „в совѣтѣ“ з козаками, то Хмельницький обіцяє, що „ні з Дніпра, ні з Дону від козаків жоден ваш не загине і татарським улусам вільно буде кочувати по казацьких степах“³⁾.

До всіх цих українських новин та змін поставилися на Дону прихильно й слухняно. В листопаді 1655 р. донці відповідали до Москви, що дістали царську грамоту з повідомленням про приєднання України та з інструкціями що-до кримських відносин. Донці писали, що готові, як і в попередні роки, пильно стежити за всякими татарськими намірами і в разі потреби обороняти державу від пограничної грози, а тепер вони все виконають, чого вимагає від них цар, як тільки трапиться небезпека від татар, або коли їх повідомить про це цар або запорізький гетьман⁴⁾.

Як відомо, Богданів союз з татарами р. 1654 не був міцний і хутко розірвався. В наслідок цього заноситься на нові сутички з Кримом, і Московський цар повідомляв донців, що він наказав Хмельницькому з'єднатися з ними на боротьбу з Кримом; донці також були про це повідомлені від царя і ждали до себе „в прибавку Запорожских козаков сколько можно“, щоб разом „промышляти... сопча“ над татарами⁵⁾. Літом 1654 р., в липні місяці, Хмельницький безпосередньо звертається з пропозиціями до донців в зв'язку з погіршеннями відносин його з Кримом. Посли Хмельницького — Бужинський сотник Лук'ян Сухина „с товарищи“ — прибули на Дін 12 липня. Хмельницький через нього усно й у спеціально писаних до донців листах повідомляв, що хан з своїми ордами „сложилися“ з Польським королем, і що вони разом збираються йти тепер на Московські землі войною⁶⁾. Просив Хмельницький, щоб донські козаки йшли походом на Крим

¹⁾ Донскія Дѣла, IV, 787-788;

²⁾ Ibidem, ст. 864; Якби хан дав наказ, то донці мали-б „одписать“ в Москву про це швидко „и к гетману к Богдану Хмельницкому отписали“ на-скоро же“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., X, ст. 594;

⁴⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 876.

⁵⁾ Ibidem;

⁶⁾ Ibidem, ст. 876;

як морем, так і степом і руйнували-б Кримські села та орди, „прося у бога милости“¹⁾.

Прохання Хмельницького задовольнили донці відразу. Організувавши на море козацьку експедицію на 30-ти стругах, донці на морі ждали цілих 2 місяці, щоб напасти на Крим саме тоді, як орда посує з Криму. Але хан у похід не вирушив, і донці поодбивали тільки у татар бранців-українців („Литовского... полону Малой Руси твоих государевых Черкасских городов“) 120 чоловіків та жінок і привели їх з собою на Дін, а тоді відпустили на Україну понад Сіверським Дінцем на бударах до Святих Гір, а звідтіля степом до Полтави на руки полковникові Мартину Пушкареві²⁾. Такі результати походу треба було вважати за цілком позитивні, і Москва пізніше згадувала про цей похід як про похвальний та славетний учинок донського козацтва³⁾.

На ґрунті об'єднаних акцій супроти Криму зав'язуються частіші безпосередні зносини між Хмельницьким та Доном. Маємо згадку про донське посольство до Хмельницького—Гарасима Іванова, — та про нове посольство на Дін від Хмельницького з 9-ти козаків на чолі з тим таки попереднім посланцем—Лук'яном Сухиною⁴⁾.

Хмельницький жалівся донцям на віроломство кримців. Вони кликали його до себе, обіцяючи приязнь та допомогу, але як Хмельницький послав до Криму своїх послів, татари їх затримали й одпустили по довгім арешті, переказавши через них Хмельницькому, щоб він одступився від Московського царя, загрожуючи, коли Хмельницький не схоче так учинити, війною та союзом з поляками, що на той час був уже довершеним фактом. Хмельницький знову просив у донців, покликаючися на царські накази та інструкції, про допомогу. Донці, в особі атамана Осипа Петрова відповідали Хмельницькому, що охоче пристають на його заклик та прохання і зроблять все, що буде в їхній силі та змозі „И рады мы—писали донці,—... противу... государевых неприятелей и опших наших войсковых сопостат постоять всеѣм за едино разом, не жалѣя своих голов, сколько милосердный бог помощь подаст“, а на-весні обіцяли донці „состроить“ більше як сорок стругів морських і сісти на ті струги козацтву „сколько нас в тѣ струги вместитца“, і для походу підняти все козацтво з Дону та з інших козацких територій: „Пошлем мы вскоре свои войсковые грамоты и во всю столповую реку Дон снизу и доверху, к верховым атаманам и казакам, и во всеѣ запольные свои рѣки в Донец и на Хопер и на Медвѣдицу и на Яик и на Терек и на иншие наши рѣчки покамест казачей присуд, щоб онѣ атаманы и казаки по тѣм нашим войсковым грамотам... ѣхали б на съѣзд на низ к нам к Войску в Черкасской город как лед изломает, с льдом тотчас наспех, а из дальных запольных с Терека и с Яику ѣхали-б к нам на Дон к Войску ж нынешнею зимою к веснѣ ж, и были б онѣ всеѣ готовы... и шли б на Крым с нами ж вмѣстѣ“.

Донці переказували в цій грамоті Хмельницькому й ті свої відомості про татар, що про них вони дізнались від захоплених язиків. Хан справді збирається в похід, годує коней і має намір вирушити „по первому льду, как рѣки станут“. Підбиває його до війни Турецький султан, він-же має прислати йому й турецьке військо.

¹⁾ Ibidem, ст. 877;

²⁾ Ibidem, ст. 879;

³⁾ Донскія Дѣла, т. V, ст. 103;

⁴⁾ Московське Дрєвлєхранилище. Справи Малор. приказу.

Про ці новини збиралися донці повідомити Хмельницького ще перед тим, як прийшли його послы на Дін¹⁾.

Думаючи використувати для своїх кримських планів донців та маючи тепер до цього повну змогу, Хмельницький хоче через донців притягти до військової помочи собі ще й калмиків, що кочували поміж Доном та Волгою і далі над Волгою. В тих таки листопадових переговорах з Донським Військом Хмельницький просить отамана Осипа Петрова та все донське козацтво, щоб вони відрядили своїх посланців у калмицькі кочовиська й постаралися й калмиків заохотити до кримського походу. І на це пристали донці, послали до калмиків, що були на той час за Волгою, і калмики теж дали свою згоду піти на Крим, обіцяючи прийти, як тільки міцно візьметься льодом Волга, щоб великій калмицький орді можна було перейти через неї. Але про союз з калмиками радили донці Хмельницькому звестися безпосередньо з Московським царем і просити царя дозволити їм притягти до війни з татарами велику калмицьку орду²⁾. Московська влада обережно дуже ставилася до справи участі калмиків, і цар підчас переговорів з ними з приводу цієї справи нагадував козакам, що без його згоди та наказу не можна провадити з калмиками переговорів про військовий союз. Стримане ставлення царя до союзу козаків з калмиками замінюється на цілковиту прихильність до цієї справи, як тільки по весні 1655 р. цар дізнається, що Кримський хан вирушив проти Хмельницького. Цар не тільки дозволяє тепер донцям вести переговори з калмиками, а навіть сам велить їм швидше порозумітися з ними і використати їх, визнає також за конче потрібне, щоб про порозуміння з калмиками Хмельницький був цілком у курсі справи. Наказує цар донцям повідомляти про відносини з калмиками й себе, а також Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке³⁾. Хмельницький на цю пору, по весні 1655 р., пробував і сам безпосередньо звязатися з калмицькими тайшами, але донці знайшли в цьому якусь незручність і не пропустили українських посланців до калмиків, відіславши їх назад до гетьмана. Хмельницький удався тоді з скаргою до царя, і цар через київського воеводу кн. Куракіна наказував донцям, щоб послів Хмельницького до калмиків було пропущено⁴⁾.

В боротьбі з татарами Хмельницькому пощастило використати потрібні йому сили донців та калмиків. Донці мали від царя ясний наказ „промишлять“ підчас боротьби Хмельницького над Кримом та кримськими улусами і бути готовими до морського походу, як тільки в тому стане якась потреба Богданові Хмельницькому⁵⁾. І донці старанно виконували ті накази, помагали Хмельницькому, беручи участь у його війнах.

В-осени 1656 р. після запеклих боїв з Кримом, Хмельницький з татарами замирився і знову починає турбуватися, щоб донці якимось своїм нападом не роздратовали татар та не штовхнули їх на новий розрив з запорізьким козацтвом. Знову звертається в січні 1656 р. Хмельницький до московського царя й просить заборонити донцям, зважаючи на його, Хмельницького, мир з татарами, ходити на них. Цар написав на Дін, як просив Хмельницький, щоб Донське Військо не чинило „ссоры и задоров“ ні з кримцями, ні з азовцями, „по-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Донскія Дѣла, ст. 902—904;

⁴⁾ Ibidem, ст. 919, 920;

⁵⁾ Ibidem, ст. 905;

кам'їста они (гетьман Б. Хмельницький і все Військо Запорізьке) в Войску Запорожеском украинные города от Крымской стороны устроят“, щоб напади Донського Війська не спричинилися до „ссоры“ між Крымським ханом та Військом Запорізьким¹⁾. Цар повідомляв донців і про свою блискучу перемогу над поляками, про здобуття Вільни та про інші свої військові тріумфи, тим самим з'ясовуючи козакам, що немає вже потреби, після перемоги над поляками та замирення з їхніми союзниками татарами, і донцям шарпати Крим. Закликав цар донців, діставши оту звістку про перемоги Московського війська, дякувати богові²⁾, і донці мусіли, виходячи з свого почуття глибокої лояльності до Москви та своєї служби інтересам Московської держави, радіти з успіхів московської зброї та московської дипломатії, але примусово додержуватися миру з татарами було дуже не з руки донцям, і вони дозволяли собі дуже обережно висловлювати сей протест та своє незадоволення. Писали вони Московському цареві, що їм „мочи нѣтъ... терпѣнію“ від татарських „обид и задоров“. Богдан Хмельницький — писали донці з великим незадоволенням—з татарами помирився, а їх „в том не умирил, чтоб... они нам никаких задоров не чинили, и к нам под Войска не ходили и казаков бы наших не имали и не рубили“³⁾. Очевидно, ніяка дипломатія, ніякі умови й переговори не могли стримати або перемінити оті побутові, степові, постійні зачіпки, що раз-у-раз виникали поміж донцями й татарами, і політика Хмельницького супроти татар була тут так само безсильна щось в корені змінити в цих відносинах, як і часті, а іноді суворі та категоричні накази й упіснення в цій справі Московського царя. Отже і тепер царський наказ про замирення з татарами донці порушили. Не зважаючи на заборону, вони пішли походом на Азов, очевидно, це була експедиція не офіційними колами донського війська організована з військовим отаманом на чолі, а черговий вияв козацького добичництва, що його вважали за надто вже звичне, побутове з'явище, і тому не дуже перешкоджали масам козацтва йти здобувати „зипунов“. Навіть цар, довідавшись про порушення його наказу, не розгнівався і не поклав своїй на козаків „опалы“. Може це сталося через те, що донський похід на Азов не спричинився до якихось ускладнень з татарами, може не було підстав гніватися, бо цей похід для донців був дуже нещасливий,—вони зазнали великої шкоди. В усякому разі цар не покарав їх за неслухняність, тільки легко згадав він про це, та навіть прислав їм гроші, своє царське „жалованье“⁴⁾.

Оглядаючи зносини України з Доном за часів Хмельницького, ми помічаємо, що тим зносинам бракувало якогось спільного інтересу, що міг-би об'єднувати Донське Військо та Військо Запорізьке в якусь спільну козацьку групу. Хмельницький дивиться на донців тільки, як на силу, що може йому допомогти або пошкодити, і ніколи не оцінює відносин з Доном з погляду якихось спільних інтересів. Навіть про ідею козацької солідарності, що про неї взагалі згадували українці й донці за інших часів та в иншій потребі, в цих зносінах майже не згадується. Коли Хмельницький нагадує про цю солідарність в єдиному, як ми бачили, випадкові, то це для того зроблено, щоб сказати

1) Донскія Дѣла, ст. 82—82, 103, 129-130;

2) Ibidem, ст. 104;

3) Ibidem, ст. 131;

4) Ibidem, ст. 182-183.

прикре слово донцям за те, що не підтримують вони планів українських, та й то кінчалось це нагадування погрозою.

Одність українського й донського козацтва полягала в стихійних масових зносінах, у побутових степових та військових проти татар зносінах та ще в зустрічах великих народніх українських та великоруських колонізаційних хвиль. Усвідомлена політика тієї держави, що дістала за проводом Богдана Хмельницького назву Війська Запорізького, не заводила в коло своїх інтересів піклування цими стихійними процесами. Відносини з Кримом сприймає Хмельницький тільки, як стратегічний та політично-державний маневр, отже, ті маси українського та донського козацтва, що жили постійними нападами на татар, не були зв'язані безпосередніми інтересами свого життя й свого степового добичницького устрою з високою політикою та стратегією українського гетьмана.

В наслідок цього й бачимо ми, що Донське Військо зостається байдуже до боротьби Хмельницького з Польщею, до його героїчних змагань вибитися з-під впливу дужих сусідів та створити козацьку державу. Ця боротьба розцінюється на Дону тільки з погляду тих результатів, що може вона принести у відносини з татарами. І Хмельницький, очевидно, розуміє слабкість ідейного та політичного зв'язку поміж своєю програмою та лінією Донського Війська. Він охотніше й частіше веде мову про використання донців не з ними самими, а про них з Москвою, де по суті й було основне коріння Донської політики, бо місія донського козацтва, як відкинути степовий добичницький та військовий побут, була нерозривно зв'язана з інтересами Московської держави, з завданням боронити її границі, територіального розширення та колонізаційного руху населення.

Отже, можна зробити той висновок, що козацька революція на Україні XVII ст. не знайшла на Дону ані відгону, ані розуміння, ані навіть великого зацікавлення. Те, що робилося в „Литовській стороні“, у черкасів, цікавило донців не більше, як ті політичні події, що відбувалися в Польщі; це були краї з чужими інтересами, з незрозумілими завданнями.

Це зовсім не означало, що маси донського та українського козацтва в зв'язку з такими глибокими змінами, що їх принесла революція в життя України, рвуть між собою зносини побутового характеру; навпаки, ми бачимо, що ці зносини, нерегульовані ні українською, ні донською політикою офіційних представників того й другого козацтва, тривають і далі і виливаються в старі ті форми постійного єднання, що ми їх розглядали в попередніх розділах.

Ми вже наводили в іншому місці факти спільних, політикою Хмельницького нерегульованих, походів українців та донців на море. За цей час приплив на Дін українського козацтва в зв'язку з бурхливими соціальними та зовнішніми подіями на Україні збільшується. В серпні, напр., 1655 р. донці пишуть до Москви й просять присилати на Дон більше провіанту та грошей. Мотивують вони своє прохання тим, що запаси хліба, прислані від царя до того, потрібні на Дону „для ради невольників“, що виходять з кримської та ногайської земель, „и оть Хмельницкаго — додають донці — приходять скудные люди“, і Донське Військо годує тих приходьків: „И котория Запорожскія козаки от Хмельницкаго приходят и мы тѣм Запорожским козакам тѣм же запасом дуванимся“¹⁾. Державна політика Хмельницького

1) Ibidem, ст. 35;

трохи стримувала рух українського козацтва на Дін, бо на Дону під час непорозумінь та ускладнень з Хмельницьким оберігалися всякого запоріжця та українського козака. В 1650 р., напр., на Дін, як переказував валуйський вож Микитка Зарубін, прийшло запорізьких черкас 700 кінних чоловіка, сказавши, що вони прийшли сюди „для добычи“ своєю волею, але донці, боячися, чи не підіслав їх Хмельницький, звелили тим черкасам розташуватись оддалік від себе¹⁾. Політика українсько-козацької держави Хмельницького ігнорувала цей масовий колонізаційний рух українського козацтва на схід, що почався віддавна, а тепер що-разу збільшувався, і не ввела його в сферу свого обслуговування, отже, в українсько-донських відносинах цієї доби стався розрив поміж офіційальними зносинами та стихійним масовим єднанням.

Закінчуючи цей розділ, ми спинимося ще на одному побутовому моменті, що тичеться до нашої теми, а саме—на одному епізоді з донцями на Україні, що залишив по собі глибоку пам'ять і в сучасників, і на пізніші часи.

В 1656 р. донці верталися з-за Дніпра, де вони воювали проти поляків у війську Хмельницького. Проходячи Лівобережню Україною, донські козаки поводитися так, як поводитьсь мало дисципліноване військо в чужій стороні; їм, треба думати, тяжко було розібратися, де кінчається земля черкас і де починається земля Польська чи Литовська, з якою вони воювали. Отже донці, як переказує з обуренням Величко, „многие без жодного респекту и дишкреции людем сілским и гражданским починили розоренія, обыди, грабительства и побои“. Ця обурлива „неполѣтика і грубіянство“ донців особливо гостро виявилася на території Гадяцького полку, так що місцева українська влада мусіла братися до якихось рішучих заходів, щоб ті донські безчинства припинити.

Тодішній намісник гадяцького замку Тиміш, „плачу и многих жалоб людей полку Гадяцкого вислухавши“, зібрав триста козаків і вдарив на свавільних донців недалеко від Гадяча під с. Поділками. Донців було розбито й погромлено²⁾.

Подія ця мабуть була дуже голосною на свої часи і такою заховалася й у пізнішій пам'яті, бо оповідає Величко про неї там, де веде мову про зовсім інші важливіші справи, а саме, про польсько-шведські війни 1656 р., і під цим роком єдину подію, що сталася на Україні, записує якраз оцю, як подію, варту найбільшої уваги що-до своєї важливости. Для Тимоша цей епізод мав згодом погані наслідки. В 1658 р. підчас Пушкаревого проти Виговського в Полтаві повстання, Тиміш держав сторону Виговського, і гетьман послав Тимоша в Полтаву на переговори з Пушкарем. Отут-то сердитий на всіх прихильників Виговського Пушкар і пригадав Тимошеві його битву з донцями, розцінюючи її, як недозволену розправу з вірним Московському цареві військом. Грунтуючись на цьому, Пушкар заарештував Тимоша і з відповідними обвинуваченнями відіслав до коломатівського воєводи³⁾.

¹⁾ „велѣли . . . стать особо на яру на другом острову ниже Черкаского“.— Донскія Дѣла, IV, ст. 496.

²⁾ С. Величко. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками, К. 1926, I, ст. 643.

³⁾ Ibidem, ст. 178.

V. Українсько-Донські відносини в другій половинні XVII ст.

Ми бачили, що за часів Хмельницького у Донського Війська не встановилось ширих відносин з новою українсько-козацькою державою. Після Хмельницького відносини ті так само не виявляють будь-якого органічного зацікавлення Дону українськими справами; ці справи були далекі донському козацтву, а що цікавило донців в подіях на Україні, так це можливі ускладнення з Кримом та роля в кримських відносинах запорізького козацтва та українських політиків.

Власне для того Військо Донське й посилав на Запоріжжя своїх людей та ще, щоб збирати всякі відомості про запорізьке життя та про наміри українського козацтва, потрібні для політичного вжитку Московській держави.

В 1657 р. донські станичники для того були в „Запорогах“ і „вѣстей у Черкас провѣдывали“¹⁾. Тоді-ж до Москви присилано „распросные рѣчи“ донського козака Гришки Савельєва „о запорожских вѣстях“ і про гетьмана Виговського²⁾. На Запоріжжі був Савельєв з спеціального доручення воеводи кн. Львова, що послав його туди збирати відомості про Запоріжжя та про гетьмана Виговського³⁾.

Донський станичник Лук'янов переказував у Москві надто цікаві речі про політичні плани та наміри на Україні. На раді Іван Виговський з миргородським полковником Грицьком (очевидно, відомим сподвижником Виговського — Григорієм Лісницьким) прислав листи до татар через запоріжців, і запоріжці рішуче протестували проти початку отих з татарами зносин. Запоріжці висловлювали своє глибоке обурення, почувши про можливість дружби Виговського з Кримом, і в разі, якби та дружба наступила, збиралися ударити сами на Виговського, пропонуючи тим донцям підтримати їх, але донці не знати з якої причини відмовили запоріжцям і поїхали до себе додому⁴⁾.

Полонені татари влітку 1658 р. оповідали донцям, що великим постом „Луговський“⁵⁾, тоб-то Виговський, посилав своїх послів до Кримського хана й просив татарської помочи проти Пушкаренка. Татари вирушили в похід, більш як 20 тисяч орди, що складалася з азовців, ногайців, кабардинців та таманців⁶⁾.

Можливість цього походу дуже турбує донців, і ми бачимо, як енергійно, в 1659 р., донці стараються здобути татарських язиків, щоб розпитати їх про союз кримців з Виговським⁷⁾. Втікач з-за Молочних Вод з ногайських Уржибетевих улусів полоняник-запорожець оповідає донцям про похід кримців та ногайців на поміч Виговському. Про те саме оповідає донцям взятий у полон татарин⁸⁾. Здобуті вісті донці відсилають до Москви. Цар дякував донцям за новини і заохочував їх і далі збирати відомості „о Крымских и Нагайских воинских людѣх...“

¹⁾ Донскія Дѣла, V, 262;

²⁾ Ibidem, 260;

³⁾ Ibidem, 259-260, 313-314;

⁴⁾ 253-254;

⁵⁾ Донці раз-у-раз ім'я українського гетьмана передають у формі „Луговський“ замість „Виговський“. Очевидно, це була широко вживана серед козацької маси форма, бо і в українських думках маємо також: „Луговський“. Див. думу про смерть Хмельницького: „Єсть у мене Іван Луговський“... „Не хочемо ми Івана Луговського: Іван Луговський близько ляхів, мостивих панів живе“. В. Антонович і М. Драгоманов ист. пвени маюр. нар., II ст. 120).

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, 338.

⁷⁾ Ibidem, 338, 443, 456-457;

⁸⁾ Ibidem, 490.

куди им, соединяясь с Крымским ханом поход чаять и гдѣ нынѣ Крымской хан: в Крыму ль или ис Крыму выступил, и в которых мѣстах стоит и не чаять ли их походу на наши... украинные и Черкаскіе города“¹⁾. Донці не задовольнялися самим збиранням відомостей про наміри Виговського, про татар, а бралися ще й до того, щоб активно перешкодити українсько-татарському союзові. Знаючи про похід татар на поміч Виговському, донці засіли, в 1659 р., на р. Самарі „на вольном броду“, перейняли тут мурзу Кая-бея з 3000 кримських татар, що саме йшли до Виговського. Після того донці кримців розбили й здобули в числі інших трофеїв і листа Виговського до татар з проханням про допомогу; тоді листа відіслали до Москви²⁾. Коли Москва стала перед фактом погодження Виговського з Польщею й стала на військову ногу супроти України, цар Московський сам закликає донців нападати на Крим, звідки подається Виговському допомога проти Москви. В липні цар шле донцям грамоту й у ній дякує за прислані кримські новини, разом повідомляючи, що Кримський хан „со многими силами“ прийшов на поміч до Виговського, і закликаючи донців чинити над Кримом свої військові „промисли“, бо в царя стоїть з Виговським і татарами війна „безотступно“³⁾. Донці в заміну тих повідомлень про татар, що діставали вони з Москви, як і завжди, посилали туди все, про що дізнавалися. У вересні 1659 р. донський отаман Кирило Петров оповідав на Москві, що на Сіверському Дінці нижче від Святих Гір пройшов Кримський хан „со всею ордою“. „А черкас де с ними Запорожских, — додавав Петров — слышали они от татар, тысяч с шесть“⁴⁾. Докладні відомості про татар, здобуті на Дону від спійманих татар так само, в 1660 р., козаки надсилали до Москви⁵⁾. Але, не зважаючи на це, добре так налагоджене порозуміння у відносинах між Москвою та Доном що-до України, Москва мала підстави сподіватися інших комбінацій в разі, якби українським політикам пощастило якось намовити донців перемінити своє до України ставлення і стати проти Москви разом з Україною. Така комбінція була можлива, бо давала змогу гультьайським елементам на Дону („воровским козакам“) задовольнити свої вічні прагнення. Виговському заваджало прихилити донців та донське гультьайство як шляхетський напрямок його діяльності взагалі, що викликав гостру опозицію до себе й серед запорізького гультьайства, так і отой союз з Кримом, що через нього раз уже не могло статися примирення поміж донцями та Хмельницьким. Але Москва мала рацію, коли боялась якоїсь несподіваної політичної диверсії Виговського, що могла-б притягти до нього донців. Цим побоюванням треба пояснити те, що в листопаді 1659 р. Московський цар прислав на Дін грамоту спеціально присвячену українським справам та подіям. Ця грамота має характер просторої декларації Московського уряду про відносини Москви до України й України до Москви. В грамоті насамперед сказано про ті мотиви, що були в Московського царя, коли він приймав під свою руку українську землю. Цар прийняв Військо Запорізьке під „нашу великого государя высокую руку в вѣчное подданство“, визволив від ляхів Україну й не допустив ляхів руйнувати та ганьбити церкви, зважаючи на часті прохання і „слезные прошения“ гетьмана Богдана Хмельницького й усього війська запо-

1) Ibidem, 384.

2) Ibidem, 487-488;

3) Ibidem, 503-504;

4) Ibidem, 510;

5) Ibidem, 673.

різкого. Військо склало цареві присягу перед Бутурліним, — „перед святым евангелієм обѣщаніє с клятвою учинили и крест цѣловали“. Свого слова цар додержував і всіма силами боронив Україну від во-рога. Обраний на гетьманство Виговський також склав присягу на вірність Московському цареві, але згодом став ламати ту присягу. І цар, оповішаючи про це донців, дав їм зрозуміти, що за Виговським стояли не всі українські козаки, що існувала партія на Україні, вірна Московському цареві. „И которые из Войска Запорожского подданные наши, помня свое крестное цѣлование и нашу... к себѣ милость, учили ево в той измѣнѣ обличать...“ — зазначає про це цар. Піднявши бунт проти царя, Виговський, „в свое единомысліє“ привів „многих полковників і Черкас“, але „все Войско Запорожское: полковники и сотники и козаки“ відійшли від зрадника-гетьмана, zostалися вірними цареві, а Виговського хотіли навіть убити. Не втікли зате помсти від вірних цареві людей польські жовніри, що залогами своїми стояли в Переяславі, Ніжені, Чернігові та по інших містах, їх було ніби повбивано більше як 3000. Забито так само „и совѣтника Выговского, который его на всякое дѣло проводил“, шляхтича Юрія Немирича. Натомість все військо обох боків Дніпра: „обозной, и судьи, и есаулы войсковы и всѣ полковники, и старшины, и войты, и бурмистры, й райцы, и лавники, и вся чернь“ обрали на гетьмана Юрія Хмельницького й знову присягнули на вірність цареві. Отже після всього цього наказував цар донцям підтримувати Юрія. Якби Юрій Хмельницький — писав цар — „буде учнет к вам с промыслу на непріятелей и врагов креста Христова на бусурман писать и вам бы к ним быть совѣтным и под непріятеля нашими, гдѣ буде лучитца, промыслъ с ними чинить собча¹⁾“. Такий був зміст цієї просторої царської до донців грамоти. Яка була рація — питаємо тепер ми — так просторо, ніби виправдуючись і когось у чомусь уперто переконаючи, писати про всі оті подробиці, коли ніби-то відразу можна було дати ясний донцям наказ — битися з Виговським та з татарами й допомагати Юркові Хмельниченкові. Справа, очевидно, полягала в московських побоюваннях, щоб поміж Доном та Україною не виникло якогось шкідливого для Москви порозуміння.

В пізнішому листуванні з Доном цар уже без декларацій та агітаційних пояснень дає донцям інструкції, щоб вести спільну акцію з Юрієм Хмельницьким та з іншими „на запорогах“ полковниками, що zostалися вірними цареві²⁾. Московські побоювання про можливість якогось союзу між Виговським та донцями реальної основи під собою не мали. Не маючи підпертя в українській черні, гетьман — виразник шляхетських прагнень — навряд чи міг сподіватися, що його підтримають донці, де маса козацька пасувала своїм соціальним станом та побутом до української козацької голоти, а групи старшин-отаманів, що підходила б до українських козацьких „дуків-срібляників“, ще не встигло виробитися та скластися. Донських козаків можна було втягти під цей час в українські справи, направляючи їх проти кримців і тим ослаблюючи українську антимосковську боротьбу, або кидаючи донців на допомогу українській черні проти старшини. З наказу Московського уряду донці зачіпають татар, це дає бажаний результат — татари обережно оглядаються тепер на свою допомогу Виговському. Кримський виходець полтавський козак Ігнат Стасик влітку 1659 р. опо-

¹⁾ Ibidem, 574-551;

²⁾ 1660 р. Донскія Дѣла, V, ст. 595.

відав, вийшовши з татарського полону, що він там чув від греків, ніби Кримський хан не піде вже помагати Виговському, бо кримські люди „опасаютьца на себя калмыцкого и донских казаков приходу“¹⁾).

І на Україні соціальні групи та козацькі партії, що змагалися з Виговським, ідучи чи то з народньою масою, чи то схиляючись до протекції Московського царя, прекрасно розуміли, як можна використати донців в цій боротьбі, направивши їх на союзників Виговського, кримців. Противник Виговського, Безпалій, в червні 1659 р. підчас московсько-української війни занадто поспішливо інформував Запоріжжя про те, що Виговський, діючи „без відома всей черни войска Запорожского“, присягнув королеві Польському, але тепер Виговському прийшов кінець, бо його обложено в Конотопі, так що „птицею отсюда не вылетитъ“. І ніхто Виговському не допоможе, бо король Польський воює з Шведським королем, а на Кримського хана пішли „калмыки со многими войска“ з донськими козаками. Безпалій і запоріжців просив, щоб вони громили татар, перешкоджаючи їм всюди, особливо на переправах²⁾. Не знати, чи в червні справді донці ходили воювати Крим, але в липні того-ж таки року той самий гетьман Іван Безпалій посилав до Москви осаула Семена Черкеса з різними проханнями, і між ними було й те, що ніби то здійснювалося вже перед тим, а саме, щоб цар звелів донцям ударити на Крим. Безпалій просив царя, щоб той послав на Дін десять тисяч війська, а також звелів Донському Війську, „чтоб в Крыму какую ни есть помѣшку учинили“³⁾. І в кінці 50-х та на початку 60-х років XVII ст. відносини українсько-донські й укладаються, як фактична обопільна допомога, що скеровувала її Москва в своїх таки Московських державних інтересах. Так само, як тим українсько-козацьким партіям, що залишалися вірні Москві, цар, підтримуючи їх, допомагав, присилаючи донців чи направляючи їх на татар, так само й для донців, коли донці опинилися в скрутному стані, цар використовував Запорізьке Військо, направляв його силу проти ворогів Війська Донського. В 1660 р. на донців збиралася велика й страшна гроза татар та турків. В похід проти Дону мали йти не тільки татари, але й турки, і спільними силами збиралися вони недалеко від Азова в гирлі р. Каланчі та Дінця побудувати городки та башти, щоб мати тверду й постійну змогу не пускати донців на море й у Крим⁴⁾. Татари хотіли навіть загатити зовсім гирло Дінця та Каланчі, забити річку камінням і таким способом зовсім перетяти водяний шлях донцям⁵⁾. Кінець-кінцем татари справді таки збудували на Доні на перевозі вгору від Каланчі по обидва боки Дону дві кам'яні башти, й поміж ними поробили ланцюги, а в гирлі Дінця поставили кам'яну фортецю з сильною залогою⁶⁾. Донці спробували були прорвати ці перепони й добитися до Азова чи на море, але даремно⁷⁾. Татари міцно тримали в своїх руках виходи з Дону. В таких скрутних обставинах донці просять допомоги й поради в Московського уряду. Москва спочатку обмежується загальним дозволом нападати на татар та воювати з ними⁸⁾, а потім заспокоює донців, що Запоріжжя підтримає їх у бо-

1) Акты Юз. и Зап. Рос., XV, ст. 385;

2) Ibidem, ст. 389;

3) Ibidem, ст. 404.

4) Донскія Дѣла, V, 710;

5) Ibidem, 760;

6) Ibidem, 765;

7) Ibidem, 845;

8) Ibidem, 721—722;

ротьбі проти татар, обіцяє поміч і від себе. „А от нас... — писав цар на Дін у вересні 1660 р. — Войска Запорожского к гетьману Юрью Хмельницькому и ко всему Войску Запорожскому в нашей великого государя грамотѣ писано, чтоб он посылал от себя к кошевому атаману, чтоб они с Войском Запорожским над Крымскими улусы промысл чинили же и с вами о том ссылались“¹⁾).

Спільна акція донців з українським козацтвом за часів Виговського та Юрія Хмельницького була так само примусова, укладена що-разу не тільки за згодою, але й за інспірацією московською. В ті часи так само, як і в попередні, ніяких спільних інтересів не ставили Донське Військо та український козацький уряд, існувало тільки попутне степово-добичницьке гультайське єднання та гультайський також спільний морський промисел — грабування турецько-татарських осель. Спільні лінії в діяльності та в політичних завданнях України та Дону намічаються тільки тоді, коли соціальна диференціація глибше заходить і над Дніпром, і над Доном, коли гостріше виступають і там, і там соціальні суперечності. Ці процеси припадають на 60 р. р. XVII ст. До них ми й переходимо.

60-ті роки були й на Україні, і на Дону часом бурхливого виявлення внутрішніх суперечностей, соціальних антагонізмів.

На Україні в ті часи після козацької революції остаточно й виразно намітилися дві основні соціальні групи українського населення — козацька старшина, оті зганьблені в народніх піснях „дуки-срібляники“, і козацька голота та чернь, що так довго і так уперто колотила світом, намагаючись дійти чи то до панування, чи то до класової помсти над заможними козацькими елементами.

Соціальна сутичка поміж цими двома соціальними групами українського населення приводить в 60-ті р.р. до Брюховещини, що є не що инше, як організована спроба козацької запорізької голоти встановити свою диктатуру на Україні, спроба, як відомо, підтримана й московською політикою і московською озброєною силою і через цю допомогу доведена на деякий час до ілюзорної перемоги.

На Дону в ці часи так само йде глухий процес соціальної диференціації. Складаються потроху загосподарені елементи, отамани, козацька тоб-то старшина, з другого боку — гультайські елементи, поповнюючися в своєму числі, організовують ризиковані експедиції, гуртуючися в великі розбійницькі загони. Так виростає Разінщина. На початок 60-х р.р. частіші стають звістки про „вороство“ донських козаків — гультайів на Волзі, — там гультайство засновує навіть свій городок Ригін (Рига) й робить з нього опорний пункт для своїх розбійницьких нападів, починаємо зустрічати й ім'я Степана Разіна, що спочатку грає серед донського козацтва помітну роль, виконуючи різні відповідальні військові доручення, як от напр., веде переговори Війська з калмиками²⁾). Натурально, що зростання гультайських елементів на Дону й поширення активності цих елементів не могло не потягти за собою й оті маси українського гультайства, що тинялися на Запоріжжі добичничали на степах, розбійникували на Московському пограниччі й ворожили на Україні, беручи жваву участь у політичному житті та в політичному змаганні. У Разіна вже на початку його гультайства на Волзі були у відділі українські козаки з оцієї неприкаяної людности. В 1660 р. воронізький воевода Бухвостов розпитував воронізьких

¹⁾ Ibidem, 751.

²⁾ Донскія Дѣла, V, 850—851;

посадських людей, що приїхали з Дону про гультяйство Стеньки Разіна. „Работные люди“ цих посадських оповіли, „що были де они на реке на Волге в гребнях“ і бачили в Царицині Стеньку Разіна з його воровськими людьми, „у него де воровские люди Русские и Черкассы многие конные и пѣшие“¹⁾.

Второв і Александров, видавці воронізьких актів, гадають, що, вернувшись з Перського походу, в 1663 р. Стенька, як розбив його кн. Лъвов, був заспокоївся, а потім знову підняв повстання через те, що загін запоріжців, пройшовши Дін та приєднавши до себе донське гультяйство, тут-же обрав собі за отамана Разіна, і той повів їх знову на бунт²⁾. Савелов так само гадає, що основна маса у відділах Разінових, на яку він спирається, була та „гольтьба“ козацька, що після Андрусівського миру приходить з України на Дін і сприяє тут зростати незадоволенню та бунтівницьким настроям³⁾. Також С. Соловйов надає великої ваги участі в повстанні Ст. Разіна українського елементу. „Охотники до зипунов“—каже Соловйов—потяглися до Разіна з Дону, з Хоперських городків, гулящі люди з Волги, запорізькі черкаси⁴⁾. Костомаров, теж визн.ючи за серйозну участь українського елементу в Разінщині, показує між иншим на відділ, що допомагав Разінові, на чолі цього відділу, над чотирма сотнями „хохлачей“ мав команду запорожець Боба⁵⁾. І сучасники Разінщини визначали велику роль в цьому рухові українського козацтва. В 1668 р. військовий дяк Абрам Іванов з станиці отамана Фрола Мінаєва казав про Разіна: „нынѣ многие в войскѣ (Донському) русскіе козаки и хохлачи говорят, что им на Волгу ити будет воровать, а на Дону де жить им не у чего“⁶⁾.

Разінщина викликала прихильне до себе заворушення не тільки серед українського гультяйства, що сновигала з місця на місце, не маючи сталого для себе осідку, ми бачимо рух до Разіна на Слобідській Україні, де полковник Острогозького козацького полку, Іван Степанович Дзінковський, той самий, що привів черкас в Острогозьк і осадив їх тут, приєднався до Разіна, вхопив воєводу Панютіна й підняв бунт з чималою частиною козацтва. Острогозький сотник, Гарасим Коробут, заарештував Дзінковського і наслідок Дзінковського та навіть його жінку, що помагала йому, покарано на горло. Були також спроби повстати в звязку з бунтом Разіна і по інших місцях, як от напр., у Чугуєві⁷⁾.

Жодного сумніву не може бути в тому, що за таких обставин у Разіна мусіли бути зносини з українським козацтвом у якихось більш-менш сталих та організованих формах, мусів Разін вдаватися по допомогу до українських козацьких ватаг, а то й до Запоріжжя самого. До нашого розпорядження є одна тільки звістка про такі переговори. В 1671 р. царські посли до гетьмана Демка Многогрішного мали говорити за царською інструкцією, що цареві стало відомо про перебування в Полтаві більше як двохсот чоловіка донських воровських козаків та черкас і московських людей Стенькиних. Це була велика ко-

¹⁾ Второв и Александров. Воронежские Акты I, ст. 68;

²⁾ Ibidem—, ст. 25;

³⁾ Н. Костомаров. Бунт Стеньки Разина, ст. 435;

⁴⁾ С. Соловьев. История России, кн. III, ст. 294;

⁵⁾ Савелов. Семья Фроловых на Дону; Труды XIX Археол. с'езда т. III. ст. 362.

⁶⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., VII, ст. 29;

⁷⁾ Н. Костомаров Op. cit., ст. 480; Д. Багал'й. Очерки колонизации и быта окранны Моск. гос., ст. 474.

зацька станиця, вислана спеціально від Разіна на Україну до запорізького козацтва, щоб встановити союз з ними¹⁾). Козаки Разінові брали участь у козацькій в Полтаві Раді й були гостинно розміщені по селах Полтавського полку. Стурбований цими відомостями цар суворо вимагав від Многогрішного, щоб цих гультяїв неодмінно переловити й надіслати до Москви²⁾).

Цей наказ, мабуть, відповідно вплинув, бо наказував він ловити Разінових людей не тільки з присланої станиці, але й тих, що приїздили до Києва молитися або під цим претектом заїздили на Україну, шукаючи собі допомоги⁴⁾).

Дуже можливо, що ця станиця Разінова була відгомонам тих спроб поєднатися з Доном в антимосковській спільній акції, що зробив був Брюховецький р. 1668. Про цю спробу ми незабаром поведемо мову. Може бути й те, що ініціатива в переговорах належала самому Разінові, в усякому разі цей факт свідчить про існування таких переговорів, хоч вони й не змогли звязати бунт донської та волзької голоти з антимосковським рухом на Україні, і Разінщина обмежилася тільки фактичним стихійним вбиранням у свої лави української гультяйської маси, не надавши цьому стихійному єднанню форм усвідомленої політичної акції. Політика тих кол, що офіційно врядували на Україні, мусіла кінець-кінцем орієнтуватися на Москву й через те виступати проти Разіна з Московського наказу, а, з другого боку, занадто велике протирівство соціального змісту було між бунтом козацької волзько-донської голоти, підтриманим від козацької голоти української та стремлінням класу української козацької старшини, що з недовгими власне переборами та антрактами фактично закріплювала своє панування на Україні й свій вплив на українську політику XVII ст. Тому нам і зрозумілий буде той факт, що гетьман Многогрішний послав, як подає Д. Бантиш-Каменський, тисячу козаків проти Разіна з осаулом Гвинтовкою на чолі³⁾). Інакше стояли справи українсько-донських взаємин за той короткий час, коли невдалими руками Брюховецького роблено спробу встановити диктатуру козацької на Україні голоти.

Брюховецький починає зноситися з Доном ще тоді, коли був на Запоріжжі. В 60-ті р.р. на Запоріжжі дуже багато було донських козаків⁵⁾). В 1661 р. Брюховецький разом з запорізьким військом веде боротьбу з Кримом і вдається на Дін по допомогу, просить помогти розплутати складні взаємини з калмиками, давніми донськими приятелями та союзниками. Річ у тому, що калмики з доручення Московського царя та в порозумінні з донським козацтвом, нападаючи на

¹⁾ „Быти с запорожскими козаками вмѣстѣ“.

²⁾ Письма Лазаря Барановича, Чернигов, 1865, ст. 141;

³⁾ Д. Бантиш-Каменский. История Малой России, 4 вид., ст. 285.

⁴⁾ В. Эйнгорн. Очерки из истории Малороссии в XVII в., м. 1899, ст. 706.

⁵⁾ Про це може свідчити, напр., дуже цікавий лист Івана Сірка від 1662 р. до тодішнього тимчасового на Лівобережжі гетьмана Якимом Сомком. Сірко в своєму листі гостро на Сомка нападає, намагаючись його всякими способами скопромітувати. Між иншим писав Сірко якраз про те, що на Січі багато проживає донських козаків, і вони добре пам'ятають, як Сомко в них на Дону шинкував вином. — Акты Юз. и Зап. Р. VII. 337. Про Сомкове пробування на Дону свідчить і донос Брюховецького р. 1660. Брюховецький тоді писав до Москви про українські справи: „Яким Сомко царскому величеству вѣрен ли, про то он не вѣдает, а гетману Юрію Хмельницькому он дядя родной; только ему Сомку недруг Иван Выговский и наперед сего от Выговского он бѣгал и жил на Дону, а в Войскѣ при нем быть не смѣл“. — Г. Карпов. Киевская Митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россіей, ст. III. Мефодій Филимонович, М., 1876, ст. 13.

Крим, по дорозі, так-би мовити, заходили й на Запоріжжя, грабували козаків та брали їх у полон. Один донський козак, що жив на Запоріжжі, оповідав, що його разом з іншими були захопили на Запоріжжі в полон калмики, запоріжців усіх калмики повбивали, а його, як донського козака, відпустили. Калмики мотивували своє ставлення до черкас тим, що вони з ними „не в миру“, мають їх за царських зрадників і будуть з ними воювати. З приводу цього, так само, як і з приводу спільної акції проти Криму, звертався Брюховецький до Донського Війська, просив помирити калмиків з запоріжцями, розтлумачивши калмикам, що запоріжці такі самі підданці цареві. Донці дали обіцянку допомогти йому в цій справі¹). Рік пізніше, в 1662 р., Брюховецький підкреслював в листі до Московського стряпчого Косогова, що він орієнтується на союз з донцями, калмиками та астраханцями в своїй боротьбі з Польщею й не хоче приймати татарської допомоги, хоч йому її й пропонують перекопські татари²). Цар прихильно приймав плани Брюховецького і наказував на Дін, щоб там сприятливо поставилися до пропозицій запорізького гетьмана. В інструкції донцям про боротьбу з Кримом, 1662 р., цар писав, щоб вони „нашого ж царського величества Войска Запорожского с кошевым гетьманом с Иваном Брюховецким по тому ж ссылалися (в Кримських справах) и промышляли божіим и нашим государским дѣлом заодно³).

Уже бувши гетьманом українським, в 1665 р., Брюховецький знову звертається на Дін і через донців, так само як і безпосередньо до калмицького тайши закликає калмиків у похід проти Польщі. Калмики згодилися й ходили з козаками на Білу Церкву, при чому ці приятелі донців своїм виглядом та звичаями очевидно справили на українців сильне вражіння, бо Самовидець присвячує цьому приходові калмиків та описові їхньої владі чимало місця⁴).

Так звана „зрада“ Брюховецького Московському цареві була по суті народнім бунтом-протестом проти режиму воеводського урядування на Україні, що в 60 р.р. стало надто тяжке та нестерпне. Брюховецький мусів вибрати між ласкою Московського царя до себе та сильним заколотом проти царя тієї самої маси, що дала йому гетьманську булаву в руки. Брюховецький пішов, хоч для нього це було вже й запізно, за українським демосом і гостро міняє свої відносини до Москви. І тепер, зважившись розірвати з Московією та організовуючи проти неї повстання, Брюховецький звертає свою увагу на той Дін, що з ним і до того мав чимало справ та звязків; в Донському Війську хоче знайти собі Брюховецький союзника в боротьбі з Московією. Донців було тоді сила на Україні. Багато їх було, як ми про це згадували, на Запоріжжі, і того самого року, коли Брюховецький підіймав повстання проти Москви, донські козаки й калмики ходили разом із запорізькими козаками під проводом Ів. Сірка воювати Крим⁵). Стояли козаки і по українських містах в московських залагах⁶). Правда, в московських залагах вони мусіли справляти на українське населення негативне вражіння, як усе те, що сполучене з воеводським урядуванням

¹) Донскія Дѣла, V, ст. 929-930;

²) Акты Юж. и Зап. Рос. VII, 336;

³) А. А. Липин. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, т. I, № 42, ст. 70, № 43, ст. 72.

⁴) Самовидець. Лѣтопись, 87—88;

⁵) Акты Южн. и Зап. Рос. VII, 101.

⁶) Напр., в Київі 1661 р. — Акты Ю. и З. Р., VII, 328; в Переяславі 1663 р. — Ibidem, 369 і т. д.;

на Україні та з їхнім надуживанням своєю владою. Лютого 14 Брюховецький звертається до Донського Війська з довгим, просторим листом, використовує всі ті аргументи, що могли вплинути на донців, говорить і про спільні завдання, про кривди козацтву від Московського уряду, нарешті взагалі намагається всякими правдивими й неправдивими обвинуваченнями дискредитувати Москву, її уряд та її царя. Лист Брюховецького дійшов до нас у московському перекладі¹⁾.

Заадресовував Брюховецький свого листа: „славного, грозного и непобѣдимого войска Донского атаману и всему рыцарству на Дону пребывающему, доброго здравія, умноженія славы бессмертной и над неприятели побѣды от господа бога получитьи усердно желаю“.

Брюховецький починав з нарікання на бояр, що хотіли-б в тенети піймати славне Запорізьке Військо. На неправди бояр і скаржився Брюховецький „пред всѣм славным рыцарским войском Донским“. Москва вчинила не по правді, побратавшись з „древними главными врагами православному христіянству“ ляхами і постановивши всіх православних христіян на Україні вигубити й викоренити мечем, а тоді, захопивши живих людей, як той скот, позаганати в Сибір, і таким чином знищити славне Запоріжжя й Дін, „чтоб на тѣх мѣстах, гдѣ славные войска православного христіянства на Запорожѣ и на Дону обрѣтаются, от кровавого труда хлѣба употребляют, тамо в дикіе поля звѣриныя жилища обратити хотят“, а Запоріжжя й Дін заселити иноземцями. В усьому цьому Брюховецький обвинувачував московських бояр, що ніби то дали ляхам 14 мільйонів грошей і присяглися на вічну дружбу з единою, на думку Брюховецького, метою, щоб вибитися з-під царської руки та щоб на польський взірць „городами владѣти: в Польшѣ бо сенатори всѣ королями, а одного за господина быти мала разумѣют“. Брюховецький далі перелічував усі провини, що повстали від „лукавої мучительної злоби“ бояр московських. Під час війни з ляхами Москва побрала євреїв та інших иновірців, ті похрестилися й поженилися в Москві, а тепер Москва їх відпустила в Польщу, і вони там знову пристали до своєї старої віри. А тимчасом „нашу братію православных христіян“ не хочуть визволяти жодним способом, але ще в більшв біду та неволю запроваджують. Свого верховного пастиря—патріярха скинули вони і в тюрму посадили, а патріярх учив доброго діла, любови до ближніх, до богих і перестерігав, щоб не наближалися вони до латинської ереси. А вони нині сами прийняли унію й латинську ересь, бо дозволили ксьондзам по церквах служити, і Москва вже не руським, а латинським письмом писати почала. Ті городи, що взяті були козацькою шаблею, Москва повіддавала в руки ляхам, а ляхи там переслідують православіє. Брюховецький закликав донців: „А еже вы, братія моя милая, обыкли всегда при славѣ, побѣдительствѣ и волности всякой пребывать, совѣтую того ради лутче порадѣтьте вы, господа, о злотой волности, при которой всѣ богатства, всѣ имѣнія Бог подает, нежели бы вы, господа, обмачивым Московским жалованьем казною прелщени были“. Брюховецький перестерігав донців, що Москва, як тільки виправиться з Україною, візьметься відразу до Дону та Запоріжжя. Уже й почала робити це Москва під Києвом у Броварах та Гоголеві, де вигубила людей, не помилувавши навіть дітей.

Брюховецький просив і „опасав“ донців ізнову, „дабы не предались вы тою их несчастливою прелщенным быть казною, но с госпо-

¹⁾ В Москву його привезено 26/IV.

дином Стенкою будете вы единомысленно братского желательного прі-
яства“. Просив Брюховецький, щоб донці не барилися й присилали
до нього своїх посланців¹⁾.

Плани Брюховецького склалися широко, і дехто з істориків
висловлює думку, що вони мали-б великий та повний успіх, якби їм
на заваді не став Дорошенко. Барсуков, напр., гадає, що діло Брюхо-
вецького „дійствительно . . . было задумо довольно широко. Брюховец-
кий уже протягивал руку Стенькѣ Разину“. Новіший дослідник Дон-
ської історії Сватиков також зазначає політичну „дальновидность“ Брю-
ховецького і трактує його листи на Дін, як протест проти централі-
заторської політики Москви, проти придушення нею автономій та по-
літичної свободи. На жаль, новий історик Дону так і обмежився кон-
статуванням політичної далекосягlosti планів Брюховецького та того,
що „Дон не поддержал Украины и лишь в слабой степени пошел за
„господином Стенькою“, і не дав аналізу причин, як зовнішніх, так і
внутрішніх, чому не відбувся союз поміж Брюховецьким та Разіним²⁾.
Навіть сучасники розуміли те, що з планів Брюховецького може зародитися
небезпечена для Московської держави річ, а саме об'єднана
боротьба України з Доном проти Москви. Політик того часу, зорієн-
тований політично на Московського царя, Інокентій Гізель, писав йому
в 1669 р. від імени українського духовенства, висловлюючи свої по-
боювання та застереження. На жаль, листування те викладено „не со-
всѣм удобопонятным слогом“, як висловлюється редактор актів, і де в
чому трудно дійти точного смислу Гізелевої перестороги, але саму її
не трудно спізнати. „А донская крѣпость—писав Гізель очевидно проти-
ставляючи цю „крѣпость“ українській „шатости“, що про неї в ті часи
було стільки говорено,—если не своевольство Запорожское им на Дону
держит и того не допусти бог в разрушение пойдет, а Волга бѣду
пріемлет за украинскою шатостію неутверждением меж народы“³⁾.

У самого Разіна був також план об'єднатися з запоріжцями або
там перебути скрутний час, що настав у 1670 р. В цьому році астра-
ханській воевода Прозоровський посилав до Стеньки, що пробував у
Кагальнику, татарина Юмашку Келембетєва на розвідки, і Стенька
тому татарині оповідав, що він послав до царя своїх посланців; як-
що посланці повернуться з царською грамотою, то Стенька „служить
великому государю рад со всѣми товарищи своими“ і піде на Крим
або на Азов, або куди звелить цар, щоб вину свою покрити своєю
службою, але якби станичники його з Москви не повернулися, то
Стенька, ждучи на себе царського гніву, пошле послів на Запоріжжя
й постарается з'єднатися з запорізьким військом⁴⁾.

Про ці плани Ст. Разіна з'єднатися з запоріжцями в 1770 р.
знали й на Дону, в Черкаському городку. Отамани та козаки Черка-
ського городка просили кречетника Данила Григорова переказати в
Москву, що Стенька Разін стоїть в Кагальнику, „а такой де у них
слух есть, что он хочет их, атаманов и казаков лутчих людей побить,
а сам собрався итти в Запороги рѣкою Доном, а дожидается де он
станичников своих с Москвы“⁵⁾. Згадана в горі велика Стенькина ста-
ница, що приїздила в Полтаву, без жодного сумніву має зв'язок з

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., VII, 60-62.

²⁾ Сватиков. Россія и Дон, ст. 124.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., IЯ, ст. 12;

⁴⁾ А. Попов. Матеріали для історії возмущенія Стеньки Разина, ст. 51.

⁵⁾ Ibidem, ст. 190.

Стенькиними планами поєднатися з українським козацтвом. Ми знаємо, що Стенька починає якісь переговори вже не з Брюховецьким, якого не було, а з Дорошенком та з Сірком. Тепер ініціатива цих переговорів належить не українським політикам, як це було за Брюховецького, а самому Разінові. Весною 1770 р. до Москви доходили звістки, що на Дін прислано від Стеньки якісь листи. Донські козаки оповідали вожу Гаврилкові Пасинкову, що „Дорошенко и Сѣрик“ пишуть до Стеньки, „гдѣ б де им Стенькою ратным на срок, в котором урочищи сойтитца вмѣстѣ“.

На Разінові листи з повідомленням про оці зносини Донське Військо вислало до Разіна посланця, відомого Фрола Мінаєва, „а велѣно де ему Фролу гнать до него, чтоб он Стенька поворотился назад“, а не йшов на з'єднання з українцями¹⁾. І на Запоріжжя в грудні 1670 р. прийшло „козаков-недобитков вора Стеньки Разина с пятьдесят человек“²⁾. Можливо навіть, що це були ті запоріжці, що ходили до Разіна на допомогу. Тільки-ж з Дорошенком, що зовсім не на козацькій голоті базував свою політику, як це хотів робити Брюховецький, трудно було Разінові дійти якогось бажаного результату. Рух донського гультяства, що його організовував Разін, був соціально неспоріднений зо змаганнями Петра Дорошенка, і Дорошенко думає про нього, тільки як про можливу допомогу собі, а не як про силу, близьку йому змаганнями та соціально споріднену. У Дорошенка з Разіним намічалися союзні відносини, але в життя цей союз не був переведений. Дорошенко встряв у плани порозуміння українських змагань з Разіним боротьбою, ударивши по Брюховецькому, зіпсував можливість удачі, бо „при всем—каже М. Костомаров—своим умѣ, не понял тонкой игры Московской политики“³⁾.

Дорошенко не тільки що порушив плани повстання проти Москви, але й до союзу з донцями ставився він в цей період занадто негативно. В зносинах з Москвою Дорошенко дозволяє собі обережно налякати московських політиків можливістю свого поєднання з Разіним⁴⁾. Але коли сам Разін звернувся до Чигиринського гетьмана з листом і просив про союз та допомогу в 1670 р., то Дорошенко на Корсунській раді того листа прилюдно подер⁵⁾, маючи, очевидно, і те на оці, що про цей демонстративний вчинок московські агенти доповідять своєму урядові. Можливо, що в звязку з неприхильністю Дорошенка до Разіна хотів використати спілку з донцями Дорошенків противник гетьман Ханенко, що про зносини його з Разіним оповідав в 1670 р.⁶⁾ протопоп Адамович. В 1671 р. Дорошенко просив грецького архієпископа Манасію, що їхав Україною до Москви, переказати там, що нехай цар пришле до нього, Дорошенка, указа, і він тоді „Стеньку Разина к его царскому величеству в подданство и послушаніе наговорит и поворотит“⁷⁾. Ці слова Дорошенкові показують, з одного боку, що він мав намір орієнтувати свою політичну лінію в

¹⁾ Ibidem, ст. 194.

²⁾ В. Эйнгорн. Очерки из истории Малор. XVII в., ст. 727.

³⁾ Брасуков. Род Шереметьевых, VII, ст. 124;

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., IX, № 93, ст. 392.

⁵⁾ „Была в Корсуни рада у Дорошенка и на той радѣ чли Стеньки Разина письмо, в котором пишет он, вор, о помочи, и тот лист Дорошенко прочетши изодрал“—так донесено в Москву про цей випадок.

В. Эйнгорн. Очерки из истории Малоросии в XVII в.—Сношения малор. духовенства с Моск. прав., М. 1899, ст. 722.

⁶⁾ Ibidem, ст. 706.

⁷⁾ Н. Костомаров. Руина, ст. 172;

цей час на Московського царя й через те міг пропонувати свої послуги для боротьби з Разіним чи для посередництва між ним та царем. Але ця фраза разом з тим говорить і за те, що Дорошенко мав якусь певність у тому, що Разін та донці його послухають. Така певність могла з'явитися тільки через часті та близькі зносини з донським козацтвом, а також через наявність чималого числа українського козацтва на Дону. В усякому разі московський уряд дуже боявся того, що Дорошенко може з'єднатися з Разіним. В 1670 р. зловлено посла від Дорошенка до Разіна, і на тортурах він оповів, що Дорошенко ніби домовився з Разіним спільними силами воювати Москву¹⁾.

Донські новини були завжди на Україні в ті часи, і той-же таки Дорошенко використовує життя та події на Дону для своїх прикладів в промовах до українського козацтва. Року 1676 в Чигирині гетьман звертається до запоріжців, що на той час були там, з промовою й каже: „Панове-товариші! Не видавайте мене так, як донці Стеньку Разина видали; хай донці своїх видають, а ви не видавайте“²⁾.

Козацькій голоті на Україні не вдалося надовго вдержати свою перемогу в руках, Брюховещина минулася, спроба Суховія продовжити діло Брюховецького й заходитися коло боротьби за диктатуру голоти була ще ефемерніша, ніж справа його попередника. Влада щоразу виразніше переходить до рук козацької старшини, і в кінці 60 та в 70 р.р. центром політичного життя на Україні виступає Чигирин з Дорошенком. Дорошенківська політична лінія була лінією козацько-старшинських традицій, будування козацької автономістичної держави. Розуміється, що це діло робити не можна було вкупі з дезорганізованою та анархістично-свавільною голотою, звідци повстають раз-у-раз у Дорошенка конфлікти та непорозуміння з народньою масою, з Запоріжжям, так само трудно було Дорошенкові ставити для себе питання про поєднання з отими масами донських гультяїв, що поповнювали собою лави Разінового війська. Єдина спроба притягти це гультяйство на Україну, спроба Брюховецького кінчилася невдало.

Але маса українського козацького гультяйства охоче йшла до Разінових ватаг, знаходячи в них свій звиклий промисел — грабіжництво та гультяйство. Про участь українців у Разіновому війську маємо кілька свідчень. Влітку 1770 р. до Сімбірська прийшли з Царицина стрільці й оповідали, що „вор Стенька Разін со многими людьми соединились с измѣнниками Запорожскими Черкасы с полковником с Ериком (чи не Сериком-Сірком?) Царыцин город взяли, а з Царыцина Стенька пішов водою, а Черкасы де конные и пѣшіе сухим путем по обѣ стороны Волги рѣки“³⁾.

Царицинський воевода Унковський, описуючи те, як Разін шукав його, щоб убити, оповідає, як у приказну ізбу в Царичині, де був сховався Унковський, вдерся „козачей старшина Запорожской черкашенин“ п'яний, лаявся і „за бороду его Андрея (Унковського) драл“⁴⁾.

В жовтні 1671 р. козаки, стрільці й пушкарі з Ломова жалілися цареві, що в Ломов приходили донські отамани з Разінового війська „с Донскими казаками и с Саратовскими и с Черкасами“. Після грабіжництва в Ломові оця ватага, „Донские казаки и Саратовцы и Черкасы“, пішли в Шацький повіт. Цікаві були, очевидно, нещирі

¹⁾ В. Эйнгорн. Очерки из истор. Малорос. XVII в., ст. 727;

²⁾ Костомаров. Руина, ст. 266;

³⁾ А. Попов. Матеріали для історії возмущенія Стеньки Разина, ст. 238

⁴⁾ Ibidem, ст. 49;

свідчення декого з черкас з цієї ватаги, що опинилися й полоні Московського війська. „Черкашенин Юрка Петров да Волошанин Ганка Васильєв“, показували, що вони вийшли були з кримського полону на Дін, „а вор де Стенка взяв их к себѣ в работу“, деякий час через хворобу свою перебували вони в Саратові, а тоді, „обмогшись пошли с отаманом с Васкою Федоровым и на боях вездѣ были“¹⁾. Думається, що черкашенин Юрко був доволі характерний тип отієї рухливої української людності, що тинялася по степах, приєднувалася до ворохобницьких авантур, мордувалася в турецькому полоні і т. п. Отієї людності не бракувало в Разінових ватагах.

Українська людність, що йшла до Разіна, не обмежувалася допомогою йому на далекий від України Волзі, вона залюбки в звязку з Разіновим повстанням грабувала й ширила свою акцію на Україні, особливо, на московсько-українському пограниччі, на Слобожанщині. Вже старий історик Разіновського повстання, Попов, зазначив, що після облоги Сімбірська ватаги Разінові розійшлися по всіх усядах, і деякі з них пішли на Україну, де й поширювали тут звикле своє „воровство“²⁾. У вересні 1670 р. одна з таких вагг напала на Коротояк. Тоді-ж таки друга ватага на чолі з Федьком Шадрою пограбувала Ольшанський городок і підійшла до Острогозька. Землянські черкаси, що були в Острогозькому, як наближалася ця ватага, збунтувалися проти царської влади, видали свого воеводу і, повернувшись до Землянська, зчинили там бунт.

У жовтні 1670 р. донський козак Лесько Григор'єв пішов Доном на Царевоборисов, Валуїку, і в звязку із цим стався в Чугуєві якийсь заколот серед місцевого населення. Чугуївці вийшли були навіть з міста, і проти них мусів вирушити з військом сумський полковник Кондратьєв, щоб припинити бунт. Крім Чугуєва, населення на Слобожанщині піддержало Разіна в Маяцькому Острозі, Царевоборисові, Балаклії, Змієві, Мерехві.

Опішнянський мешканець Альошка, зібравши ватагу, пішов на пограничні міста Мерехву, Колонтаїв та Опішню. Проти нього вийшов Многогрішний і Ромодановський. Ромодановському вдалося його розбити на Сіверському Дінці й розігнати його ватагу³⁾.

Очевидно, маючи на увазі оцю дотичність українського свавільного елементу до Разінового руху, а також і небезпеку його для „малоросійської штати“, московський уряд вважав за потрібне послати на Україну радісну звістку про те, що Стеньку Разіна⁴⁾ піймано, так

¹⁾ Ibidem, ст. 136.

²⁾ А. Попов. Історія возмущенія Стеньки Разина, „Русская Бесѣда“, 1857. II, ст. 70.

³⁾ Ibidem, 71—72; Дополненія к Актам Историческим, т. IX, ст. 87.

Півній відгомін Разінового повстання, що стався на українсько-донському пограниччю маємо в такому епізоді. В 1682 р. слобідські козаки Острогозького полку пішли для свого промислу на Чорну Калитву Сосною та Доном. На початку квітня на їх стани на Чорній Калитві поприїздили Доном донські воровські козаки чоловік понад 200 і забрали добичників з собою, пограбувавши їхні „людки и запасы и ружье“. З Чорної Калитви донці пішли в урочище Андріїву Луку на Дону, там простояли 5 день, розбиваючи будари, що йшли з верхніх городів в Донські козацькі городки „для торгового промислу“. Захоплених в полон купців з Острогозька донці мордували, допитуючися про гроші, а гребців з будар силою приєднували до свого гурту. З Андріївої Луки донці гультьяї пішли на Паншин городок, збираючись перетягнутися на Волгу, а звідтіля на Хвалінське море до якогось Васьки Хвалінського. Звали себе ці козаки відділами Стеньки Разіна. — Доп. к Акт. Истор., т. X, ст. 7-8.

⁴⁾ Грамота архієп. Лазарю Барановичу від 10/VI 1671 р. В. Эйнгорн. Очерки из истории Малороссии XVII ст., ст. 773-774, 798;

само як і повідомити про ліквідацію руху Разінових помічників Васки Уса та Шелудяка¹⁾.

Одночасно з розшаруванням українського козацтва, йшло так само інтенсивно соціальне розшарування й донського козацтва. Приглушення Разінового повстання, безперечно, прискорило цей процес, бо Московський уряд був тепер надзвичайно заінтересований в тому, щоб зліквідувати обстановку на Дону, сприятливу до розрухів та неслухняности, і прибрати до рук своїх урядування на Дону, а цього можна було досягти й репресивними заходами, й утворивши замкнуту керівну групу, поставлену в безпосередню залежність від Московського уряду. „В это время—пише Савелов—на Дону починає складатися сплочений старшинський клас и первыми положившими начало этого выдѣления старшины из остальной казачей массы... были Фроловы²⁾; предствник цієї родини пізніше так близько підходив до Дорошенка. Аналогічні соціальні процеси на Дону й на Україні зустрічаються і виявляють себе в спробах поєднання, політичного союзу. Чернь на Україні, що єдналася з Доном під началом Разіна й колотила світом на Україні під проводом Брюховецького надаремне заходами цього гетьмана хотіла стихійне єднання та соціальну спорідненість вилити у форму політичного анти-московського союзу. Тепер настає черга козацької старшини, тієї її частини, що ревно оберігала козацькі традиції, установити форми політичного єднання з Доном. Таку спробу й зроблено в 70-х роках XVII ст.; до знайомства з нею і до аналізу її ми трохи далі й перейдемо, а тимчасом зазначимо ще той факт, що після Разінщини донського козацтва на Україні, особливо на Запоріжжі, не меншає, а більшає. Дещо з фактичних даних про це ми наводили вже. А тут скажемо, що таке пробування на Запоріжжі Разінових недобитків сіяло заколот, неспокій. За характерний приклад цього може бути справа 1673 року. В цьому році на Запоріжжя прийшов з 8-ма донськими козаками п'ятнадцятилітній юнак, що називав себе царевичем Симеоном Олексієвичем, показуючи на доказ свого походження знаки на тілі, а також оповідаючи про себе складну історію, як тікав він з Москви від ворогів-бояр. Втікши нібито від смерті в Москві, царевич був на Дону і під ім'ям Митюшки служив у Разіна за кашовара й ходив з ним у походи, при чому Стенька знав про його царське походження.

Запорізький кошовий отаман Сірко скептично поставився до історії царевича, а він агітував запорожців проти Московського боярства, кажучи, що знає, чому з Москви донцям та запоріжцям не дають гармат:—„царское величество до них милосерд—много обѣщает, а бояре и мало не дают“. Не зважаючи на свій скептицизм до фантастичних оповідань явного й типового самозванця, Сірко не видав його відразу Московському урядові, коли той цього домагався. Цареві довелося вжити рішучих заходів, щоб нарешті самозванця відіслали до Москви. На допиті самозванець дуже плутав, оповідаючи про своє життя. Називав себе то родом з Лохвиці, звідки втік через Чугуїв на Дін, то наводив інші факти з своєї біографії, але згоджувався з тим, що на Запоріжжя прибув він з Дону³⁾.

Крім таких зносин Дону з Запоріжжям, що виходили з припливу гультьайського елементу з Дону, що надто збільшився після

¹⁾ Ibidem, ст. 818.

²⁾ Л. М. Савелов. Семья Фроловых на Дону. — Труды IV Арх. С'ѣзда в Черниговѣ, 1909, т. III, ст. 361.

³⁾ В. Броневскій. Исторія Донской земли, I, 182-187.

Разінового повстання, Запоріжжя з Доном має близькі стосунки, бо тих і тих разом використовує Московський уряд для війни з татарами. В 1674—75 р.р. спільними силами з царського наказу одбувають війну з Кримом Московське стрілецьке військо, донські козаки з отаманом Фролом Мінаєвим, і запорізькі козаки з Іваном Сірком¹⁾. І взагалі в ці часи на кінець XVII ст., кінчаючи Чигиринськими війнами та здобуттям Азова ми зустрічаємо донців і запоріжців разом на службі Московській державі та Московському цареві.

Під Азовом в 1696 р. було, як свідчить Граб'янка, аж 50.000 українського козацтва, розуміється, не тільки Запорізького, але й з Гетьманщини. Наказним гетьманом над гетьманським козацтвом був Чернігівський полковник Лизогуб, а при ньому полковники: Гадяцький—Михайло Борохович, Прилуцький—Дмитро Горленко та Лубенський—Леонтій Свічка. Вдалий штурм Азова, що призвів до його здобуття, розпочало якраз козацтво—українське й донське²⁾. До Азовського походу між Україною та Доном виникають порозуміння що-до спільних походів на татар. В 1694 р. Гадяцький і Полтавський полковники звернулися на Дін, щоб разом, з'єднавшись за Міюсом біля Солоних Озер, напасти на азовських татар, що взяли собі звичку грабувати тут степових добичників і минулого року взяли в полон більш, як 500 чоловіка з України³⁾. Того самого року донська ватага на чолі з отаманом Зотом Андреевим ходила промишляти проти татар на Тонкі Води. На р. Бердинці з'єдналися донці з запоріжцями, попливли човнами в Гниле море, а тоді, висадившись, напали на Чингарський городок і взяли його. З другого боку, 700 запоріжців об'єдналися з й ходили під Перекоп, руйнуючи татарські городи і успішно провівши тяжку битву з Нарадин-султаном біля Молочних Вод⁴⁾.

Серед козацтва в другій половині XVII ст. висуваяться дві яскраві постаті козацьких вождів—постать Фрола Мінаєва на Дону й постать Івана Сірка на Запорожжі. Перший, як ми це вже зазначили, покликаючись на висновки одного з дослідників історії Дону, був рідначальником впливової старшинської родини на Дону, разом з тим і одним з найхарактерніших представників нової групи добре загосподареного козацтва, козацько-старшинської аристократії. Соціальну природу Сірка трудніше означити, бо відносини на Україні були значно складніші та запутаніші, ніж на Дону.

Звичайно, ми протиставляємо Запоріжжя Гетьманщині і, знаючи, що в Гетьманщині XVII-XVIII ст. пануючою класою ставала класа козацької старшини, землевласників з аристократичними тенденціями, ми волимо розглядати Запоріжжя, як соціальний та політичний антипод Гетьманщини, де інтереси степової демократії знаходили завжди оборону собі. Ми ігноруємо те, що й на Запоріжжі самому, раз там в XVII ст. вже помітний процес пішов переходу людности від степового добичництва та військового розбищацтва на працю осілу—хліборобську, то тим самим мусів заходити і процес паралельний—соціальної диференціації людности. В новітній нашій історіографії звернено вже на ці процеси увагу, поставлено вже завдання дослідити їх і

¹⁾ Полн. Собр. Зак., I, 613; С. Солов'єв. Історія Росії, кн. III, ст. 485; А. Попов. Русское посольство в Польшѣ, СПб., 1854, ст. 143-135.

²⁾ Граб'янка. Лїтопись, ст. 246; В. Броневскій, op. cit. ст. 246;

³⁾ Ibidem, 202.

⁴⁾ Ibidem, 203.

вже переводиться відповідні досліді. Тимчасом ми можемо висловлювати деякі здогади. Не зважаючи на те, що Сірко стоїть на чолі Запоріжжя, навряд чи зможемо ми його зачислити до виразників волі отієї степової голоти, що стільки її було на Запорозжжі. Навпаки скоріше зачислимо його до представників того запорізького козацтва, що почувало вже смак у господарюванні і провадило політику козацьку, але не в інтересах свавільної та анархічної голоти, охочої до всяких баламутів та нездатної до організації мирного життя. Якщо це так, то Дін і Запоріжжя в 70 р.р. зближались й соціальними процесами, і однаковою соціальною природою тих елементів, що мали там політичне панування. Цим, а також і чисто зовнішніми причинами, частими військовими спільними операціями та ин. треба пояснювати близькість Мінаєва з Сірком.

Іх, оцих двох козацьких ватажків на Дону й на Дніпрі, хоче використати в останній період своєї невдачливої діяльності Чигиринський гетьман Дорошенко. Політика цього героя Руїни, проїнята українським автономізмом, претендувала на те, щоб зберегти та охоронити старо-козацькі традиції, але спроби реалізувати цю політику шляхом військово-дипломатичним не дали бажаних результатів, і Дорошенко мусить капіталювати перед тією силою Лівобережної козацької старшини, що в неї елементи козацьких традицій та українського автономізму на той час були ослаблені¹⁾. Перед повним банкрутвом своїх старань Дорошенко робить останню спробу вийти з тяжкого і заплутаного становища й спертися на козацтво та його традицію на Запоріжжі й на Дону. Він, що не міг не плекати гордих задумів Богдана Хмельницького про створення козацької держави, тепер міняє свій намір, думаючи про утворення козацької автономної громади під протекцією Московського царя. Адже-ж два принципи ввесь час боролися серед козацтва на Україні—перший—той, що з особливою силою репрезентував його Хмельницький—бажання перетворити козацьку вільну громаду на силу, що має опанувати ширший соціальний колектив, складений не тільки з степового та хліборобського козацького елементу, підпорядкувати той соціальний колектив інтересам саме козацької верстви і таким побитом утворити козацьку державу, однаково, чи незалежну, чи звязану з іншими державами якимось формами припустимої залежності. Богдан Хмельницький свідомо та енергійно йде до цієї мети, в цьому намаганні—основа його політики і в ній корінь прагнень та змагань пізніших автономістів.

Другий принцип, що деструктивно порушував часто поривання козацько-старшинських автономістів на Україні, що зривав їхні плани й виступав проти них ворожою непримиренною силою, це була живуща сила козацької громади, як степового добичницького і зрідка хліборобського товариства. Козацьке товариство, як донське, так і запорізьке не є громада, так-би мовити, що сама собі довіль, що може до певної міри сама в собі замкнутися і найважливіші свої потреби задовольнити власними своїми засобами та спроможностями. Козацтво—степова й погранична людність, що виростає з складних соціальних процесів иншого соціально-політичного та державного об'єднання. Козацтво тому й грає підрядну, службову роллю до тієї метрополії, що з неї воно або повиходило або звязане своїми функціями

¹⁾ Див. докладнішу нашу характеристику Дорошенкової діяльності в ст. „Руїна і Дорошенко“ (передмова до М. Костомарова „Чернігівка“. К. „Книго-спілка“, 1928.

пограничної оборони. Через те козацтво, саме степове та добичницьке, потребує протекції, потребує над собою пана. Воно потребує платні, і ми знаємо, що донське військо дістає її від Московської держави, запорізьке—від уряду Польської держави, а пізніше знову таки від Московської. Козацтво потребує вищої опіки та регулювання своєї функції—пограничної оборони—від тієї держави, що їй воно служить.

Принципи державного будівництва, утворення самостійного-політичного колективу, що їх висунула Хмельниччина та завела до чергових проблем політичного життя XVII ст., нерозривно входять у домагання українських автономістів аж до Мазепи включно. Основу становили вони в національно-політичних змаганнях Дорошенкових. А поруч з тим лишається, живе й буває традиція козацтва, як військово-добичницької громади, що не є сама в собі окреме політичне ціле, а хоче й може бути тільки частиною иншого цілого, погранично-оборонним додатком до иншої держави, застерігаючи собі певну та чималу своєрідність та автономність. Сірко на Запоріжжі, так само, як Мінаєв на Дону, якраз стоять на чолі оцього роду козацьких змагань. На Дону там і зовсім не з'явилося руху до створення з Донського Війська державно-політичного організму, а Запоріжжя було тільки місцем, звідки виходили носителі козацько-державних прагнень і спирали вони свою боротьбу вже не на запорізькому ґрунті, а на території ширшій, населеній не тільки добичницьким козацтвом, а козацтвом з осілою хліборобською працею, де, крім козацько-військової людности, жили й инші соціальні групи.

У Дорошенка козацько-державні пригнєння призвели, через до краю заплутану внутрішню соціальну та міжнародну зовнішню ситуацію, до загибелі його сили. В другій половині 70 р.р. Дорошенко стояв цілком безпорадний, трагічно самотний. Українську політику перебирали до своїх рук добре загосподарені, економічно цілком задоволені кола козацької сторшини і Дорошенко вбачаючи в політиці своїх Лівобережних противників велику небезпеку українському автономізму, так само як і не бажаючи віддавати владу та вплив ворожим йому елементам, береться до заходів, щоб перетворити свою попередню боротьбу за козацько-українську державу в боротьбу за принципи підрядного існування козацько-військової громади під протекцією Московського царя. Для того й зрушує Дорошенко всю козацьку громаду і над Доном, і над Дніпром. Він вимагає або чорної ради, де-б наново вибирали гетьмана з участю запоріжців, як це було в 1663 р., коли вибирали на гетьмана Брюховецького, а коли до цієї вимоги неприхильно поставився Московський уряд і Дорошенкові стає ясным, що його противника Самойловича не дозволять скидати козацькій черні, він удається до посередництва Сіркового та Фрола Мінаєва, і перед ними, перед Донським та Запорізьким Військом кладе гетьманські свої клейноди, щоб передати цареві.

Це єдиний власне в історії українсько-донських відносин в XVII ст. випадок, коли Україна й Дін сходяться сами, як рівноправні політичні сили, щоб вирішити їхні козацькі інтереси. Раніше ми бачили, що обидві сторони сходилися або для короткого військового союзу, або для бунтів голоти, а то здебільшого вкладалися відносини з директив та за інструкціями Московського уряду. Тепер погодження іде самостійно, навіть проти волі Московського уряду та його агентів¹⁾,

¹⁾ Кн. Ромодановский — представник Московської озброєної сили на Україні почув себе ображеним, коли дізнався, що Дорошенко склав присягу на руки Сіркові та Мінаєву, не прийнявши пропозиції царської зробити це перед

але відбувається це погодження й порозуміння на визнанні того, що козацтво та його репрезентант Дорошенко мають бути органічно-залежні від Москви, мають підпорядкувати своє існування вимогам та інтересам Московської державности, як це ввесь час робили донці.

Після Дорошенкової спроби утворити перед лицем Московської держави своєрідну козацьку коаліцію й продемонструвати перед Московію козацьку солідарність, що готова служити Московській державності, зносили України з Доном не припиняються. Найбільше ми маємо відомостей про зносили Дону з Запоріжжям. На Московському пограниччі наприкінці XVII ст. не припиняються спільні військово-добичницькі та гультайські експедиції об'єднаними українськими та донськими козацькими силами. В 1682 р., напр., на московському пограниччю склався гультайський загін з донських та хоперських козаків та з коротояцьких і острогозьких черкас, 250 чол. Отаманом у них був якийсь Ілляшка Іванов, а осаулом Івашка Длинний. Грабував цей загін на Дону судна, нападав він на козацькі городи—Донецький, Мігулін, Тишанський та Вешки. Збиралися ці гультаї потім пробратися на Волгу, але частина їх пропонувала пограбувати побіля Білого Колодязя, а після того йти на Запоріжжя¹⁾.

Уряд Гетьманщини підтримував зносили з Доном тоді, коли була потрібна військова допомога. Так, у 1677 р. гетьман Самойлович посилав на Дін та ще й далі кликати калмиків до себе на допомогу, при чому посланці Самойловичеві мали проїздити донські городи й вести із донцями переговори²⁾. Крім отаких, на мілітарних засадах заснованих, зносин між Гетьманщиною та Доном відбуваються й торговельні зносили в ці часи. В 1691 р. Харківський Слобідський полковник Федір Григорович писав до Острогозького полковника Сасова про скаргу ніженського купця, Павла Грека та лебединського Івана Гутника, що їх пограбовано, коли вони везли Доном свої товари; розбійники поодбирали в них багато худоби та забили одного челядника. Купці ці вели торг „заморськими легкими товарами“. Пізніше пограбовані купці оповідали докладніше про цю подію Острогозькому полковникові. Вони найняли острогозьких людей в Паншині і навантажили будару 9-ма таями шовку, 8-ма таями верблюжої шерсти та всяким иншим товаром. Товари в Грека куплені за гроші Київсько-Печерського монастиря³⁾.

Нарешті, в ці саме часи між Донським Військом та Слобідською Україною відбуваються пограничні суперечки за землі. Населення Ізюмського Слобідського полку сперечалося з Донським Військом за р.р. Бахмут, Красную з її допливами Хариною, Дуванною і Жеребцем⁴⁾. Ізюмські слобожани-козаки доводили, що ще в середині XVII ст. цареборисовські, маяцькі та инші мешканці Слобідські позаводили собі пасіки понад р.р. Красною та Жеребцем, й мали там землі. В

Самойловичем та Ромодановським. Самойлович обуреним тоном писав до Ромодановського про це, і Ромодановський, видно, цілком поділяв те обурення: „Разсуди, благодѣтель мой, дѣло этих круглоголовых: перед нами не хотѣли сдѣлать ничего доброго, а перед каким то Фролом та Мюском, что самозванца с Дону к Сѣрку привел, каковую присягу дали“.

(Соловьев.—Исторія Россіи, кн. III, ст. 467).

¹⁾ Багал'фй. Очерки колониз. и быта, ст. 257-259; Де-П у л е. Матеріали 438-442

²⁾ Акты Ю. и З. Р., XIII, ст. 315-317.

³⁾ Л. Вейнберг. Матеріали по исторіи Воронежской и соседних губерній. Воронеж, 1886, в. VIII, ст. 757;

⁴⁾ Д. Багал'фй. Очерки колон. и быта, ст. 546;

1703 р. їхнє давнє це право стверджено царською грамотою. Але донські козаки запротестували проти такого рішення. Вони доводили, що на ці річки завжди приїздили донські козаки ловити рибу та для звіриних ловів, тут вони будували собі курені, не заводячи постійних осель, що ці землі були в користуванні донських козаків з Айдара, Боровська, Сухарева, Ізбянська, Старокраснянська та ин. ще до того часу, як повстали Маяцьк, Ізюм та інші Слобідські городи. Ізюмчани знову настоювали на тому, що коли вони заселяли свої городи, то Бахмутська околиця була нічиєю, вільною, а границя донських земель ішла тільки р. Айдаром. Суперечки за ці землі доходили до того, що ізюмські українці силою проганяли донських козаків, що були збудували на Бахмуті свій городок і поставили там солярні. Кінець-кінцем слобожанам удалося відтиснути донських добичників і Бахмут з іншими річками zostався за Ізюмським полком, так само, як козакам Острогозького Слобідського полку в аналогічному з донцями випадкові вдалося їх відтиснути за р. Айдар, так що на всьому своєму бігові річка ця, що раніше належала донцям, перейшла тепер до острогожців ¹⁾.

Для нас, коли знайомимося з цим епізодом, особливо важно зазначити зустріч на р. Бахмуті на переломі XVII та XVIII в.в. двох колонізаційних потоків. Один ішов з Слобідської України, другий з Дону. Про приплив сюди московських людей в даному разі можна не говорити. Матеріали обслідування Бахмутської території, що його перевів з доручення Петра I кн. Кольцов-Мосальський дають нам цифрове уявлення про характер, розмір та силу тих двох супротивних колонізаційних хвиль. Перше обслідування показало, що на р. Бахмуті московських людей з Тору та з Маяків—36, Ізюмських черкас—112, а донських козаків всього лиш 2 чоловіка, при чому один козак є наймит у другого козака. Спирні солеварні були до території Ізюмського полку значно ближче ніж до Дону. До Тору й Маяків було 30 верстов, а від найближчого донського юртового города Сухарьова—35 верстов, водою Донцем до Сухарьова було аж 65 верстов, тоді як до території Ізюмського полку менше, як 5-ть верстов.

Друге обслідування виявило що на р. Бахмуті збудовано город, але він порожній; і там біля нього тільки „для пошлиного збору“ стоять будови Ізюмського полку—15 комор та 9 кузень маяцьких та торських людей. Ізюмських людей там—54 чоловіка, а московських—19. Далі стоять Ізюмські солеварні. В цій таки околиці понад р. Жеребцем жило біля с. Ямпольа ізюмців—117 дворів, та понад самою річкою

¹⁾ Ibidem, ст. 546—547.

Військовий отаман Лук'ян Максимов жалівся цареві на ізюмців, кажучи, що донці вперше почали селитися понад р. Бахмутом, „и учинили себѣ от неприятельскаго прихода крѣпость, городок построили, и огорожася тѣм мѣстом путь неприятельским людям заняли“, але Ізюмський полковник Федір Шидловський прислав на ту-ж саму річку своїх козаків, і вони донців „с того новопоселеннаго мѣста сбывают и насильством своим бьют их и грабят и ругаются и всякое разорение им чинят и хвалятся смертным убійством, и живут же только для соляного промыслу набѣдом, а хоронным строеніем не селятся, и крѣпости никакой не чинят для того, что де рѣчка Бахмут от Изюма и от иных Черкасских городов в дальнем разстояніи, а к их казачьим городкам прилегла в близости“. Навпаки місцеві й близькі старожили говорили инше. Сорок Маяцьких мешканців казали, що „в прошлых де годѣх до измѣны Ивашки Брюховецкаго и Стеньки Разина, владѣли по рѣчке Бахмуту и по рѣчкѣ Жеребцу рыбными и звѣринными ловли Царе-Борисовскіе и Маяцкіе и Торскіе жители и инных городов Чугуевцы, Салтовцы и Волуйчане“.—„Записки Одесского Общества Истории и Древностей“, т. I, 1844, ст. 360.

стояло два млини донських козаків і один млин ізюмського козака з Ямполя та ще також ізюмська пасіка.

На р. Красній стояло с. Красне з 241 двором ізюмських виходців, також були тут пасіки ізюмців, а селищ донських людей зовсім не було, тільки на Кабаньому юрті жило московських людей 50 чоловіка¹⁾.

Ці цифри показують, що українська з Слобожанщини колонізація на Бахмут була більша, не тільки промислово-добичницька, але й хліборобська, розміром ця колонізаційна течія перевищувала течію донську, виключно військову та добичницьку²⁾. Таким чином, тут українській колонізації удавалося просуватися вперед по незайманій території, відкидаючи супротивні колонізаційні хвилі великоруської козацької колонізації з Дону.

У 80-ті р.р. XVII ст. пробував був польський король Ян Собеський використати відносини поміж Доном та Запоріжжям, з одного боку, та Туреччиною, з другого, що складалися протягом століть. Янові Собеському було корисно в його планах боротьби з Туреччиною використати оте вікове козацько-татарське змагання, і ми бачимо, як, порозумівшись з запоріжцями що-до їхньої участі в турецькій війні, Собеський удається й на Дін і безпосередньо й через тих самих запоріжців та навіть через Москву, як це робив колись Хмельницький, пробуючи, штовхнути донців на боротьбу з турками. Московський посланець до Польщі в 1684 р. под'ячий Савка Сандир'ов, бувши в Польщі, казав Собеському, що Московський цар ніби звелів донцям іти воювати Азов, допомагаючи Собеському, і король, зрадівши з тої звістки, звелів, „здоровье пить“ Московського царя і „из пушек стрѣлять“³⁾. А насправді Московський уряд дуже обережно ставився до цієї справи допомоги Собеському донськими силами й увесь час стримував донське козацтво від скорой згоди йти на війну на заклик Польського короля.

В травні 1684 р. Слобідський Харківський полковник Григорій Донець посилав до Черкаську на Дін „для провѣдыванья всяких подлинных вѣдомостей“ козака Харківського полку Гаврила Скалянського. Скалянський оповідав потім, що при ньому на Дін приїздила „станица“ запорізьких козаків з королівським листом, де запрохувано донців іти разом із запоріжцями на Крим. Королівського листа прочитано на військовому кругу, після чого запоріжців одпущено додому, а з ними на Січ пішов донський козак „ватаг прозвищем „Зима“ з „Донских казаков Руских и Черкас сорок человек“. Крім того, донці послали до калмыків свою станицю, „чтоб калмык поднять с собою вмѣстѣ на Запорожье“. Московський уряд, діставши ці відомості, удався до заходів, щоб перешкодити єднанню донців з запоріжцями на допомогу Собеському в його боротьбі з турками. Тому самому Григорієві Донцю дано наказ вислати 200 чоловіка козаків свого полку перейняти тих запоріжців, що поверталися з Дону. Одночасно на Дін з Москви послано грамоту з суровими запитаннями, навіщо то донці ухвалили з'єднатися з запоріжцями та навіть вирішили притягти до своєї спілки калмиків без жодного порозуміння з Московським урядом⁴⁾. З цього не видно будь-якого бажання уряду Московського справді допомогти

¹⁾ „Записки Одесского Общества Истории и Древностей“, т. I, 1884, ст. 360.

²⁾ Донські козаки в скаргах цареві писали, що „рѣчка Бахмут от давних лѣтъ в рыбных и звѣриных ловлях и во всяких добычах владѣніе их было козацкое“.—Ibidem.

³⁾ Дополненія к Актам Историческим, т. XI, № 48, ст. 151.

⁴⁾ Ibidem, № 58. ст. 176—177.

Собеському. Донці також розуміли, як ставиться до того Москва, і перед нею старалися показати, що ніякої спілки в них із запоріжцями та переговорів з Польським королем не було. Донці на сувору догану з Москви відповіли, що до них на Дін справді приїздив був запорізький козак Янко Кудря з товаришами й привозив королівські листи, і донці ті листи відіслали до Москви, а служити Польському королеві вони не збиралися („и в думѣ не бывало“); що-ж до козака Зими з товаришами, то їх, запевняли донці, було не сорок, а тільки семеро, і їх відпущено з Дону до Києва молитися, а на Запоріжжя „для борошнішку, а не к Польському королю на помочь“. Донська одписка не спростувала перед Москвою того факту, що донці справді ходили на Запоріжжя. Не вдалося їх перехопити, коли вони йшли з Дону, і Московський уряд дав наказ Лубенському полковникові перехопити їх тоді, як вертатимуться вони з Січи на Дін. Здається, і це не вдалося, і коли до Москви приїхав донський отаман Павло Нікіфоров, його там серйозно допитували, щоб той „подлинно без утайки“ оповів, „скільки Донских казаков или хохлачей их и калмыков, которые у них служат на Дону в Польщу ходили и кто у них отаман и головщики и о которое время пошли и которыми мѣсты¹⁾).

Посли від Польського короля та від запоріжців приходили на Дін кілька разів. Крім посольства Кудрі, того-ж року на Дону були „из Запорогов из Сѣчи полскіе комисари Модреновской с товарищи“ та ще посланці колишнього кошового Грицька (Сагайдачного). За відомостями Московського уряду на заклик цього посольства з Дону вирушило донських козаків 200 чоловіка та калмиків—75, прийшли вони на річку Солону, і звідти з польськими комісарами та з кошовим Грицьком пішли в Польщу²⁾. В своїх одписках до Москви, заперечуючи свою участь у Польському війську, донці все-ж таки мусіли визнати, що їхні козаки були на службі в Польського короля, мали від нього платню „по три сукна добрых, по тахтѣ, по сороку тарелей, по сайдаку с мисюркою и с наручи“³⁾.

В ці-ж таки часи на Дін приходили донський козак—татарин Есенеїків син Барачка та запоріжець Грицько й привозили від польського короля листа. В тому листі король висловлював своє задоволення з того приводу, що попереднього року до нього в Польщу приходили калмики, закликані через запорізьких козаків. Король писав, що в поході калмиків приєднано до запорізького війська, і тепер закликав він донців іти на турків, до боротьби з якими „всѣ поистинѣ Европскіе монархи... готовятца“. Іти мали донці, як торік калмики, „к гетману войск наших Запорожских в болшом числѣ, сколько можно“. Барачка й Грицько, обидва вчасники торішного походу в Польщу, оповідали на Дону, що торік ходило до Польського короля 100 калмиків та 10 чоловіка донців „для добычи и зипуна“. Воювали вони, приставши до запоріжців, і разом з ними ходили у Волоську землю проти турків та кримців. Після походу запоріжців та донців дістали вони від короля по 3 злотих. Есенеїків з Грицьком деякий час жили у Варшаві, звідки попривозили ото листи королівські на Дін⁴⁾.

Намовляння Польським королем та українським козацтвом донців до боротьби з турками тяглося і в дальші роки. Ще на-весні 1686 р.

¹⁾ Ibidem, № 93, ст. 256—257.

²⁾ А. Липин. Ор. cit., I, № 84, ст. 129.

³⁾ Доп. к Акт. Ист., т. XII, № 22, ст. 288.

⁴⁾ Доп. к Акт. Ист., т. XII, ст. 289—290.

донці присилали до Москви листи від кошового Гр. Сагайдачного та від полковника Семена Палія з закликами про спільну з Польським королем акцію проти турків¹⁾. Про участь у армії Собеського донців вкупі з запоріжцями в 1695 р. оповідали також донські козаки Ємелька Тума та Андрюшка Ілляшенко, що заарештував їх гетьман Самойлович. Вони казали, що після великодня, тижнів через шість, з Дону вирушило на Запоріжжя донських козаків, калмиків і татар 300 чоловіка кінних з отаманом над козаками Семеном Дриганом, а над калмиками та татарами Боком Калмиком. Степом від Дону до Січі йшов цей відділ два тижні понад Азовським морем на Міус та на Калміус, на Берду та на Конську і понад іншими степовими річками. В Січі відділ пробув 3 дні й вирушив у Волоську землю, і там, здобувши коней та всякої всячини, вернувся назад, при чому Дриган з Боком повернулися на Дін, а частина, в тому числі й Тума, залишився зимувати в Січі, а на-весні з „ватажним полковником“ Передерієм, почувши, що Польський король приймає до себе на службу козаків, даючи кожному по 5 червоних, ходили в числі 40 чоловіка під Немирів, там Передерій і залишився, а Тума з 20 козаками пішов на службу до Польського короля й був у поході на поміч Римському цісареві під началом кн. Яблоновського, звідки й повернувся. Другий донський козак, Андрюшка Ілляшенко, родом з Черкас, з України. але десять років пробуваючи на Дону, прийшовши до свого брата, донського козака, попав був у татарський полон, а звідти втікаючи, опинився на Запоріжжі, і також, як і Тума, разом з другим ватажним полковником, Ігнашком Макулою, з відділом з 60 чол. прийшов під Немирів, а звідти записався до Польського війська й зробив такий самий похід, як і Тума²⁾.

З наведених фактів видно, що пропозиції Собеського й запоріжців воякувати з турками мали популярність на Дону, бо давали донському козацтву надію й певність мати „добычу и зипуны“ в тій боротьбі, але участь Війська Донського в тій боротьбі була стихійною, неорганізованою. В цілому Військо Донське не виступало прихильно в цій справі³⁾, навпаки, офіційно суворо заборонило донським ватагам іти на службу до Польського короля та зноситися з Запоріжжям. Перед Московським урядом Військо завжди знаходило відмовки, зрікаючись будь-якої участі в здійсненні польських планів що-до Туреччини. Не маючи змоги заперечити той факт, що посиляли до калмиків своїх посланців в зв'язку з листами та пропозиціями Польського короля, донці пояснювали тільки, що посланці їхні ходили до калмиків, щоб розвідати, чи турецький султан справді кличе до себе на службу калмиків чи ні⁴⁾. Власне, не виступало Військо Донське ак-

¹⁾ Лешин. *Op. cit.*, № 93, ст. 140.

²⁾ Доп. к Акт. Ист., т. XII, ст. 301—303.

³⁾ Але, листуючись з запоріжжям, Донське Військо офіційно старалося знайти висловлюючи приязни та козацької солідарності. У вересні 1685 р. донці в такому тоні відповідали запоріжцям на їхній заклик іти на службу до польського короля: „В нынѣшнем во 193 году іюля в 10 день писали вы к нам, к войску донскому, о братской любви и о совѣтѣ. чтобъ промѣж собою рѣка с рѣкою мы в совѣтъ были и любовь межъ себя имѣли и надъ неприятели нашими обещупротивны были... и мы войскомъ Донскимъ за тое вашу братскую любовь и писаніе вамъ, войску, челомъ бѣемъ, что вы с нами о всемъ совѣтуете и письмо свое к намъ присылаете, и мы войско и впредь с вами рады жить в любви и в совѣтѣ и о всякомъ дѣлѣ описываться и вѣстью чинить“. —В. Г. Дружинин. Раскол на Дону в концѣ XVII в., СПб, 1889, ст. 35.

⁴⁾ Доп. к Акт. Ист., XI, № 93, ст. 265.

тивно, головним чином, з тієї причини, що залежало від Москви. Московський цар пригадував донцям, що раніше предки донських козаків ніколи без царського указу не ходили ні до кого на службу, і тому слід заборонити донським козакам іти на службу до Польського короля „под смертною казньою“ для винних і під загрозою царської „опали“ та гніву для тих, хто не буде з тим неслухнянством боротися ¹⁾. Загроза була реальна, бо коли з Москви вимагали прислати татарина Есенейка Барачка та козака Грицька, що ходили в Польщу, то Барачка й Грицько побоялися їхати до Москви, ждучи для себе смертної кари, а Військо Донське мусіло одписуватися, що обох їх якраз не було вдома ²⁾. І Військо Донське своєю чергою видає до козацтва наказ під страхом смертної кари не ходити в Польщу та на Запоріжжя для військових з турками акцій ³⁾.

Московського царя турбувала й та форма допомоги полякам проти турків, що її донці могли подати, нападаючи на Азов та взагалі тримаючи турків і татар у військовій тривозі. В жовтні 1685 р. Московський цар випоминав донцям за те, що їхнє військо ходило воювати Азов, а також і на море 4000 чоловіка. З цього року маємо відомості й про другий донський похід на Чорне море на чолі з отаманом Киреем Матвеевим, полковником Грицьком Морохоченком, Михайлом Шадрою, та осаулом—Іллею Зерщиком; козаків у цьому поході було 1000 чоловіка, і як це видно з прізвищ полковників, у Донському Війську були й українці. Можна навіть думати, що названі українські полковники стояли на чолі українсько-козацьких ватаг.

В серпневому поході донців на Чорне море бачимо також українських козаків 1500 чоловіка з отаманом Хомою Голодним та осаулом Яремою Бородою ⁴⁾. Цар суворо забороняв такі експедиції з огляду на те, що по суті допомагають вони полякам в їхніх змаганнях з турками ⁵⁾. Змушене бувши активно не виступати в цілому під тиском Московських вимог, Донське Військо, проте, й далі мало переговори з Запорізьким Військом, дипломатично не даючи гострих негативних відповідей на запорізькі пропозиції, але й не даючи будь-якої згоди. Кошовому отаманові запорізькому в 1685 р. донці відповідали, що раді мати постійні зносини й листування з ними, але на пропозиції Польського короля іти на турка не пристануть, бо нині „идти неколи, весенняя и лѣтняя пора прошла“ ⁶⁾.

Одписуючи, в 1685 р. до Москви донський отаман Фрол Мінаєв не заперечував постійних зносин донського війська з запорізьким. Мінаєв казав, що запоріжці писали на Дін „о своем совѣтѣ и любви. чтоб рѣка с рѣкою меж собою совѣт и любовь имѣли и о всяком дѣлѣ вѣдомость чинили“, а на це донці відповідали запоріжцям, що вони „любовь и совѣт имѣтъ с ними рады“. До цієї одписки Мінаєв додавав, що й у попередні роки запоріжці з донцями „списывались и совѣт имѣли и никогда с ними во враждѣ не бывали и о воинских дѣлах вѣдомости чинили“ ⁷⁾.

¹⁾ А. Лишин *Op. cit.*, I, № 84, ст. 129.

²⁾ *Ibidem*, № 88, ст. 134.

³⁾ Доп. к Истор., XII, № 22, ст. 288.

⁴⁾ Доп. к Акт. Истор., XII, ст. 290—291.

⁵⁾ *Ibidem* № 22, ст. 285—286.

⁶⁾ А. Лишин. *Op. cit.*, № 87, ст. 132—133.

⁷⁾ Доп. к Акт. Ист., т. XII, № 22, ст. 285—286.

Справді, о цю пору запоріжці зверталися до донців не тільки в справах турецького походу з Собеським, але й у інших своїх внутрішніх справах. Запоріжці, напр., будиши незадоволені з Самойловича, збиралися воювати Гетьманщину й зверталися до донських козаків на Запоріжжі з пропозицією підтримати їхню боротьбу. „Были наши козаки в Запорогах — оповідали про це пізніше донці, — и Запорожские козаки говорят: подыдем де Крымского Хана на Запорожского гетмана на Ивана Самойлова на его города войною за то, что он нас Запорожское Войско поморил голодною смертию“¹⁾.

Особливо важливі заклики з України до донців переходити на постійне життя на спустіле Правобережжя. Заклики ці робив і Ян Собеський, і Семен Палій. В 1686 р. Московський цар дорікав Янові Собеському, що той, не зважаючи на договір 1684 р., послав з Кракова посланців з листами до калмицьких тайш та донських козаків, закликаючи їх до себе на службу, „из под наше царского величества самодержавные руки под свое владѣние на ту сторону рѣки Днепра с жены и с дѣтьми их, на вѣчное кочевье“²⁾. Так само заклики Палієві до донського козацтва йти на службу до польського короля означали не тільки запросини на військову допомогу в боротьбі з турецько-татарським світом. Мусів Палій, заходжучися біля заселення спустілого Правобережжя й шукаючи серед розпорошеної по степах української людности елементів для своїх полків нового козацтва, — удатися й на Дін, бо власне там сила-силенна була того люду, що в Палієвій козацькій державі знаходила здійснення своїх прагнень. І на заклик Паліїв на Дону особливо українські елементи, що там перебували, живо одзивалися. Уже Дм. Багалій відзначив, що на початку XVII ст. помічається вплив на Україну тих українських переселенців, що переселилися на Слобожанщину й на Дін. У великому числі, напр., одного разу на початку XVII ст. козаки з Дону та з Тору з прапорами навіть пішли просто дикими полями через Запорізьку Січ та Кодак, покладаючи великі надії на чутки про нові поселення на Україні³⁾. Маючи спокусливі заклики та привабливі перспективи донці завагалися. Але з Москви надійшов наказ припинити зносини з Польським королем і не помагати йому в турецькій війні, навіть нападаючи на Азов, бо Москва перебуває в миру з Турецьким султаном та Кримським ханом. Проте, стримати донську голоту, охочу до експедицій на татар було тяжке завдання, і військовий отаман донський Фрол Мінаєв пояснював Московському посланцеві, що він з

¹⁾ Доп. к Акт. Ист., XI, № 93, ст. 266. Маса донського козацтва, натурально мала більше соціального тяжіння до Запоріжжя, аніж до Гетьманщини, але саме Військо Донське робило й Гетьманській владі деякі послуги. В 1684 р. на Дін прислав гетьман Іван Самойлович свого посланця Глухівського сотника Василя Федорова з 70 чоловіка черкасами, і просив, щоб донці провели Федорова в Азов до Муртази-бея в тій справі, що старий Сейнко-бей взяв був біля Азова на Міюсі, Калміюсі, Кривій Косі, на Бердах та на Соляних Озерах в 1683 році в полон українського населення з 1000 чол.

Донці вволили Самойловичеве прохання, сотника Федорова відправили до Азова, де він і допомагався „с великим шумом“ повернути українських бранців, але бей „толко... гетманскову листу и сотнику насмѣялся“, відповівши, що брав у полон не він і знайти бранців тепер немає можливости. — Ibidem ст. 254, 246.

²⁾ Ibidem, т. X, ст. 453—454.

³⁾ Д. Багалій. Очерки колониз. и быта, ст. 408.

усієї сили старався стримати козаків від походу на татар, але не всі його послухалися, бо „у нас много голытьбы и наброду, присланного жалованья многим не достает, оттого и унять их невозможно“, — так пояснював Мінаєв причини невдалих своїх умовлянь. На щастя донцям в 1686 р. Москва замирилася з Польщею і в зв'язку з тим дозволила їм іти на турків, сколько... всемогущой господь бог помощи подаст¹⁾. Козаки охоче скористалися з цього дозволу.

Бажання донського козацтва воювати з турками й для того служити у війську Польського короля було, безперечно, виявом їхнього шукання собі „добычи и зипунов“. Тут існувала повна та цілковита аналогія їхніх спроб з заходами козацьких ватаг на Запоріжжі. Тільки й там, і там на Дону, і на Січі Запорозькій, Московська політика чинила такий великий тиск, що Війська, як Запорозьке, так і Донське, що покладали надії і на царське „жалованіє“, і на протекторат Московського царя, — не зважувалися порушити своєї лойяльності, через те й не виступали одверто в тих випадках, де Московський уряд забороняв виступи, і навіть сами до певної міри боролися з ватагами, що на власноруч ішли на спокусливі заклики. Ми бачили, що таких ватаг було не мало і що оті експедиції в Польщу проти турків були звичайне та побутове з'явище на Дону й на Запоріжжі у 80 ті роки. Так само зазначили ми замасковану участь донців та запоріжців в польсько-турецькій боротьбі способом самостійних козацьких походів на море.

Поза тим добувницька енергія козацтва й шукання ним собі пожитку виливалися в ці часи у форми невеликих нападів на Крим, або в розбійництві на Волзі, при чому й ті, й ті експедиції робилося раз-у-раз об'єднаними зусиллями донського козацтва і українців.

В 1683 р. полтавський козак Передерій подавав такі свідчення Московському урядові. Полтавці ходили ватагою в Крим „на соляную добычу“. Набравши соли, поверталися назад і тут зустрілися з калмиками та донцями, що йшли воювати Крим. Донці стали кликати полтавців іти з собою „объѣщая им общую добычу“; для донців, власне, участь у цьому поході соляних промисловців була бажаною, бо вони „в Крымских полях пути и водяные мѣста угодные знают“. Удалося донцям спокусити самого Передерія, запоріжця Струнку та ще трьох запоріжців, і всі вони „вѣру учиня“ донцям, погодилися бути „в вожах“ (провідниками), і пішли на Колончак, між Аслам-городком та Перекопом взяли вони 800 татарських коней і повернулися назад, а Струнку з іншими запоріжцями відпустили на Кіш. Загін цей складався всього із 115 чоловіка: 60—донців, 50—калмиків та 5 українців. Удача цієї експедиції заохотила донців знову напасти на Крим, і незабаром з Дону знову вирушило 40 донських козаків та 30 калмиків, прямуючи на Перекоп, але на цей раз кримці вчинили козакам опір, розбили їх, і донці мусіли тікати—частиною до себе на Дін, частиною на Запоріжжя²⁾.

¹⁾ А. Савельєв. Трехсотлѣтіе Войска Донского 1270—1870 г.г. — Очерки из истории донских казаков. Изд. Донск. Войск. Стат. Ком., СПб, 1870, ст. 47—47.

²⁾ Доп. к Акт. Ист., X, ст. 214—215.

Характерний випадок формування розбійницької ватаги на Дону о цю пору маємо в історії донського козака Максимка Скалозуба та його осаула Гришки, що був родом з Тамбова, але на допиті заявив, що батько його черкашенин, а сам Гришка пішов був з Тамбова на Дін і жив там, поки не попав у полон до азовців, а виїхавши з полону, пристав до Скалозуба. Скалозуб просив офіційно, в 1682 р. на військовому колегіумі, щоб Військо Донське дало йому дозвіл іти в калмицькі улуси „для зипуна“. Такий дозвіл дано Скалозубові з умовою, правда, тією, що Скалозуб не буде розбійничувати на Волзі. В 1683 р. Скалозуб вирушив у похід горою понад Доном, маючи при собі 2000 козаків. Козаки верхніх донських городків приставали до Скалозуба, поповнюючи його ватагу, й нарешті „собралось с ним всѣх с 3000 человек и болши и в том же де числѣ многие были козацкіе бурлаки и Запорожскіе хохлачи и иные многие гулящие люди“¹⁾.

VI. Участь і роля українського елементу в Булавінському повстанні.

Останнім голосним вибухом українсько-донського єднання був Булавінський бунт. Хронологічно він виходить за рамці XVII ст., одбувшись на початку XVIII ст., але становить він яскраву межу в житті Дону, спричинившись до корінних та глибоких змін в устрою та адміністративному укладі Донського Війська. Після Булавінського бунту уряд Петра I приводить Донське Військо до більшого послушництва й більшої залежності від російської держави, урізуючи старовинні права та вольності Донського Войська, оту його своєрідну козацьку автономію. Отже, цілком природньо буде межу для XVII ст. в історії Дону та зокрема в історії українсько-донських відносин замкнути початком XVIII ст., Булавінським бунтом. Фантастичну історію українсько-донських відносин склав старий історик Донського Війська Ол. Попов²⁾. На його думку інспірував Булавінське повстання Мазепа. Ведучи переговори з Карлом XII, Мазепа своїм „коварством“ поклав дорогу й до Донського Войська. Там знайшов він Булавіна, познайомившись з ним під Азовом в 1706 р. Таким чином, Булавін став жертвою коварного „обольщення“ Мазепиною³⁾. Думки Попова повторив відомий історик Дону В. Броневський, давши матеріал, щоб спопуляризувати цілком безпідставні здогади⁴⁾. Броневський слідом за Поповим висловлює ту думку, що Булавін був зрядом у руках у Мазепи. Мазепа його знайшов, зробивши з Булавіна такого-ж самого Юду, який був сам. Зійшлися Булавін з Мазепою в спільних кримських походах, і тут Мазепа запевнив його, що Булавінові дадуть поміч турки, кримські татари та запоріжці, і цими обіцянками та іншими „обольщеніями“ підбив його до бунту. Коли Булавін пов-

¹⁾ Ibidem, ст. 435—438.

²⁾ „Исторія о Донском войскѣ, сочиненная диктором училищ в войскѣ Донском Коллежским совѣтником и Кавалером Алексѣем Поповым 1815 года в Новочеркасскѣ“, — ч. II, Харьков, 1816.

³⁾ А. Попов. Ор. cit. ст. 268.

⁴⁾ Див. напр., статтю sub voce „Булавинский бунт“ в Енцикл. Словн. Брокгауза і Ефрона, де автор цілком іде за Броневським.

став, то Мазепа прикидався деякий час вірним цареві, а сам у дійсності сприяв тому, щоб люд з України ішов до Булавіна¹⁾. Неширо, на думку Броневського, Мазепа посилав проти Булавіна своїх козаків, маскуючи скорше тим свою власну вже обдуману близьку зраду, так само неширо листується Мазепа з запорізьким кошовим Гордієнком, вимагаючи від нього видати Булавіна, що переховувався тоді на Запоріжжі²⁾. Уявлення Попова та Броневського про відносини Мазепи й Булавіна навряд чи мають під собою будь-який документальний ґрунт, так само, як позбавлені вони й правдоподібності, бо соціальні прагнення Булавіна й Мазепи були занадто неоднакові та розбіжні, щоб можна було говорити про їхню спільну акцію або спорідненість в планах та настроях.

Безперечну рацію має ак. М. Грушевський, коли, навпаки, стверджує негативне та вороже ставлення Мазепи до Булавінського бунту, констатуючи разом з тим в цьому якраз глибоку тактичну помилку Мазепи, що справді напередодні свого повстання відштовхнув від себе можливо й цінного співника. Ми думаємо, що спілка між Мазепою, гетьманом-аристократом, виразником політичних прагнень цілком уже зформованої соціальної групи козацької старшини, та донською й українською свавільно-анархічною степовою голотою, що гуртувалась навколо Булавіна, була цілком неможлива.

Тимчасом сконстатуємо, як фактично ставився Булавін до України.

В 1707 р. Булавін підіймає на Дону голоту однаково суто-донську і українську. Серед його помічників, що до останнього ділили його долю, працюючи разом з ним, бачимо ватажків українського гультьїства—Хохла, Драного, Голого. Своїм ватагам Булавін обіцяв, що до нього мають прийти на допомогу люди з усяких країн, особливо, з Запоріжжя, де ніби склали вже присягу на спілку з Булавіним. Невдача першого виступу Булавіна примушує його тікати з Дону, і він знаходить собі притулок на Запоріжжі, в Кодаку³⁾. Сюди, в Кодак, і звернулися донські прихильники Булавіна, повідомляючи його, що вже знову можна починати бунт. Булавін наперед взявся скласти союз з Запоріжжям. Ми повинні зовсім відкинути думку Попова та Броневського про те, що Булавін зносився таємно з Мазепою в цей час, але документально встановлюються його зносини з Запорізькою Січчю та з кошовим Запорізьким Гордієнком. С. Соловйов навіть подає звістку, що попередній кошовий був не згодився прийняти Булавінську пропозицію і в наслідок того повстало велике незадоволення серед запорізького козацтва, що призвело до заміни старого кошового на нового, Гордієнка.

До Булавіна посунула, не зважаючи на опозицію загальному бажанню й нового гетьмана, запорізька голота в числі 1.500 чоловіка, Рада, що одбулася на Запоріжжі з цього приводу, була дуже бурлива. Стримувала масу козацтва від походу запорізька старшина, що на неї за те виливався гнів та незадоволення маси. Маса козацька

1) Броневскій. Ист. Донск. земли, I, 249, 251.

2) Ibidem, ст. 253.

3) В. Броневскій. Ор. cit., ст. 252; Соловьев, История России, кн. III, т. XV, ст. 1452—1454.

була навіть ухвалила йти руйнувати російські города та городки понад Самарою, але встряли тут ченці з Києва, що пробували тоді на Січі, і вмовили запоріжців не воювати Москви. Військо запорізьке в похід не вирушило, але окремі ватаги у великому, зазначеному вгорі, числі пішли. Ця група запорізького козацтва приєдналася до української ватаги, що орудували в Булавіна під началом Драного, і потім це військо билось з військом під началом бригадира Шидловського та полковника Кропотова, при чому після невдачної битви запоріжці відступили й зачинилися в Бахмуті, і Шидловський, виганяючи їх звідти, спалив місто¹⁾. Російський уряд узяв на увагу отаке ставлення запорізького війська до Булавіна, і доволі енергійно взявся до боротьби з запоріжцями за те, що воно підтримало Дін. У квітні 1708 р. російський уряд звертався й до Мазепи, щоб той вияснив, як це Запорізький Кіш не заарештував бунтівника, коли той пробував на Запорожжі, і безпосередньо до Коша, щоб той пояснив, через що прихильно він до Булавіна поставився. Кошовий Запорізький, отаман Кость Гордієнко, відповідає царю, що Булавіна в них на Коші вже немає, а перед тим він справді був „з короугою, хочаги наше товариство своим оманством затыагты з собою на предьявзятіе замыслы“, тільки козаки ніби ту короугу з „значным поруганіем и безчестіем“ випроводили з Коша. Тоді Булавін зараз і пішов із Запоріжжя туди, звідки й прийшов, тоб-то на Дін. Пропозицію російського уряду вжити заходів, щоб піймати Булавіна, Гордієнко відхилив від себе й від війська. По-перше, запоріжці на-весні рибу ловлять і покинути цю свою сезонну працю вони не можуть, а по-друге, ловити Булавіна це справа Донського Війська, бо з нього він походить, там об'явився і там робить свою роботу. „Если бы похотѣ ловойско донское свою вѣрность к вашему... величеству показати,—писав Гордієнко,—всеконачено бы его бунтовщика уловили, не даючи ему жадной фолкги“, додавав Гороієнко і те, що коли Булавін вперше з'явився на Запоріжжі, то не було тоді ще жадних відомостей про злочинність його, та й з'явився Булавін спершу не перед козаками, а перед російським полковником Шеншіним на Самарі²⁾. Одночасно з листуванням брався російський уряд і до репресивних заходів проти запоріжців. Тоді-ж таки у квітні до Москви приїхало 88 запоріжців на чолі з Федором Довбнею, як посланці від Коша по царське „жалованя“. Цар звелів їх заарештувати, як заручників, щоб тим утримати запоріжців від допомоги Булавіну. Козацьких послів тримали в тяжкому ув'язненні в Посольському дворі, і вони були змушені, кінець-кінцем, з царського наказу писати „не чернилам“, но кровавыми слезами“ до Коша та до кошового отамана, щоб січове товариство не тільки не помагало, а ще й боролось з Булавіним³⁾. Заступившись за ув'язнених у Москві запоріжців, гірко жаліючись, що їх голодом та спрагою морили в тюрмі і безвинно звивали булавінцями та зрадниками, Гордієнко пояснював, що Запорізький Кіш боровся з наміром частини козаків іти до Булавіна, але ті не послушали—й пішли своєю волею проти отаманового наказу⁴⁾. Запоріжці справді перехо-

1) С. Соловьев, *op. cit.*, ст. 1465;

2) Д. Эварницкий. *Источники для истории Запорожских казаков*, т. I, Владимир, 1903, ст. 1006—1008.

3) *Ibidem*, ст. 977—1000;

4) *Ibidem*, т. II, ст. 1258.

дили до Булавіна, тільки не організовано, а окремими ватагами. Коли в травні 1708 р. Булавін був у Бахмуті, то звідти послав на Січ заклик до запоріжців, щоб вони йшли походом йому на поміч під слободу Ямпіль (на Слобожанщині). Діставши цей заклик, запоріжці почали ватагами переходити до Булавіна. 30 травня до нього пішла ватага з 300 чоловіка, 9 червня знову 300 чоловіка, так що набралось чоловіка в 1200¹⁾.

В-осени 1708 р. Гордієнко пояснював участь запоріжців в Булавінському бунті, зазначаючи заразливість цього масового руху, що тяг за собою запорізьке козацтво, яко вільних людей²⁾. У всьому винні „городовые люди“, а не запоріжці.

Ясно, що Гордієнкове писання до царя було тільки спробою формально виплутатися. Запорізький Кіш не брав офіційно участі в Булавінському рухові, але запоріжці лавами сунули до донського провідника бунту, еднаючися з тими масами українського гультьайства, що з самого початку влилися в Булавінські ватаги. Як колись Брюховецький енергійно штурмував Дін своїми посланнями, так тепер Булавін з Дону на Запоріжжя пише листи, підбиваючи їх на антимосковську акцію. „Как то вы нам обѣщали — писав повесні 1708 р. Булавін до Запоріжців—и души свои позадавали, а мы вам войско-Донское всё помощники, чтобы жить нам за одно, и друг за друга стоятъ в правдѣ и свое здоровье беречь купно“³⁾.

Булавінський бунт було придушено, з розбиттям його розпорошилися й українські ватаги, що брали участь у ньому. Про Драного ми вже говорили. Так само був розбитий і Хохлач, що не зважаючи на невдачі Драного, маючи 5000 чол. козаків на воді й на суходолі бився з російським військом, навіть намілювався обложити влітку 1708 р. Азов. Російське військо відбило Хохлача від Азова і розбило його остаточно під Куртлаком. Хохлачеві допомагає ватага на чолі з Ганкиним або Ганькою, очевидно, українцем, як показує прізвище⁴⁾.

Булавінський бунт замикає собою цілий період в історії донського козацтва. Російський уряд усе зробив, щоб за цей бунт відібрати в Донського Війська його давні права, переінакшити його побут. І не даром стара донська пісня цього часу про отамана Фрола Мінаєва гірко нарікає на ті утиски, висловлюючи докори і жаль не тільки від імени донських козаків, але й від українських, що часто й охоче відвідували Дін.

¹⁾ Д. Эварницкій. Исторія Запорожских казаков, т. III, ст. 378—378.

²⁾ „Нѣкоторые наши казаки, яко люди вольные, в малом числѣ ушли к Булавину, взираючи и засматруючи на городовых Великороссійских и Малороссійских людей, которые в большом числѣ подходили к тому же вору“. — Броневскій. Исторія Войска Донского, I, 272.

³⁾ Ibidem, ст. 261.

⁴⁾ Ibidem, ст. 264.

„Приуныли, приутихли на Дону Донски козаки,

А Яицкіє, Донскіє, Запорожскіє“.....

На козацький круг сходяться „.... Донски козаки,

А и Донскіє, Гребенскіє, Запорожски-хохлачи,

Становились молодцы во единый войсковой круг“.....

Далі в пісні до всього цього степового добичницького козацтва звертається Фрол Мінаєв і просить допомогти йому думу думати. З козацької ухвали їде він до царя з скаргою, що тепер козацтву нічим „кормиться“.

Пісня козацька ще покладала надії на царя та його ласку, а реальна-ж дійсність уже не давала жадних підстав для такої надії. Що-до запоріжців, то їм також російський цар не простив симпатій до Булавіна та допомоги йому. В 1709 р. цар Петро I, перелічуючи в грамоті до Скоропадського всі провини запоріжців, чинені против російського уряду, пригадує Петрикову авантюру та участь запоріжців у Булавінському бунті. „Смятеніє и бунты“, що їх чинив Булавін, відбувалися за допомогою та участю тих 3.000 запоріжців, що вийшли з Коша за спеціальною метою з'єднатися з Булавиним¹⁾. Розуміється, що, переконаний у непевності запоріжців, в їхній „шатості“ російський уряд мусів користуватися з кожної нагоди, щоб обмежити та врізати запорізькі права, як це було на Дону. Для Запоріжжя це настало слідом за Доном після нещасливого Мазепиного повстання.

Зате й на Запоріжжі російську політику оцінювали, як однукову й до Дону, й до Запоріжжя, і не забували ні своїх кривд, ні тих кривд, що їх чинив московський уряд на Дону. Пишучи, в 1710 р., до гетьмана Скоропадського листа з гострими наріканнями на Москву та на її утиски, кошовий отаман Йосип Кириленко, між иншим, покликається і на зламання Москвою присяги на Дону, рівняючи його

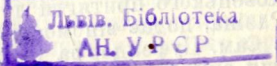
¹⁾ Д. Эварницкій.—Источники, I, ст. 1502.

Згадка в російських урядових колах про причетність запоріжців та українців в Булавінському бунті та про активну їхню участь у ньому довго не щезала, навпаки, весь час при нагоді згадувалося про це, як обвинувачення запоріжців та українського козацтва в невірності царю. В 1775 р., напр., Слобідська полкова адміністрація ремствувала на те, що запоріжці захоплюють собі Слобідські землі, між иншим землі нащадків Харківського полковника Донець-Захаржевського, що всупереч певним запоріжцям „ни в малѣйшее косушение и поползновение никогда“ не впадав „как гетману Луговскому (Виговському), потом Булавину, так и двенадцатому Карлу королю Шведскому и Оттоманской Порте“.

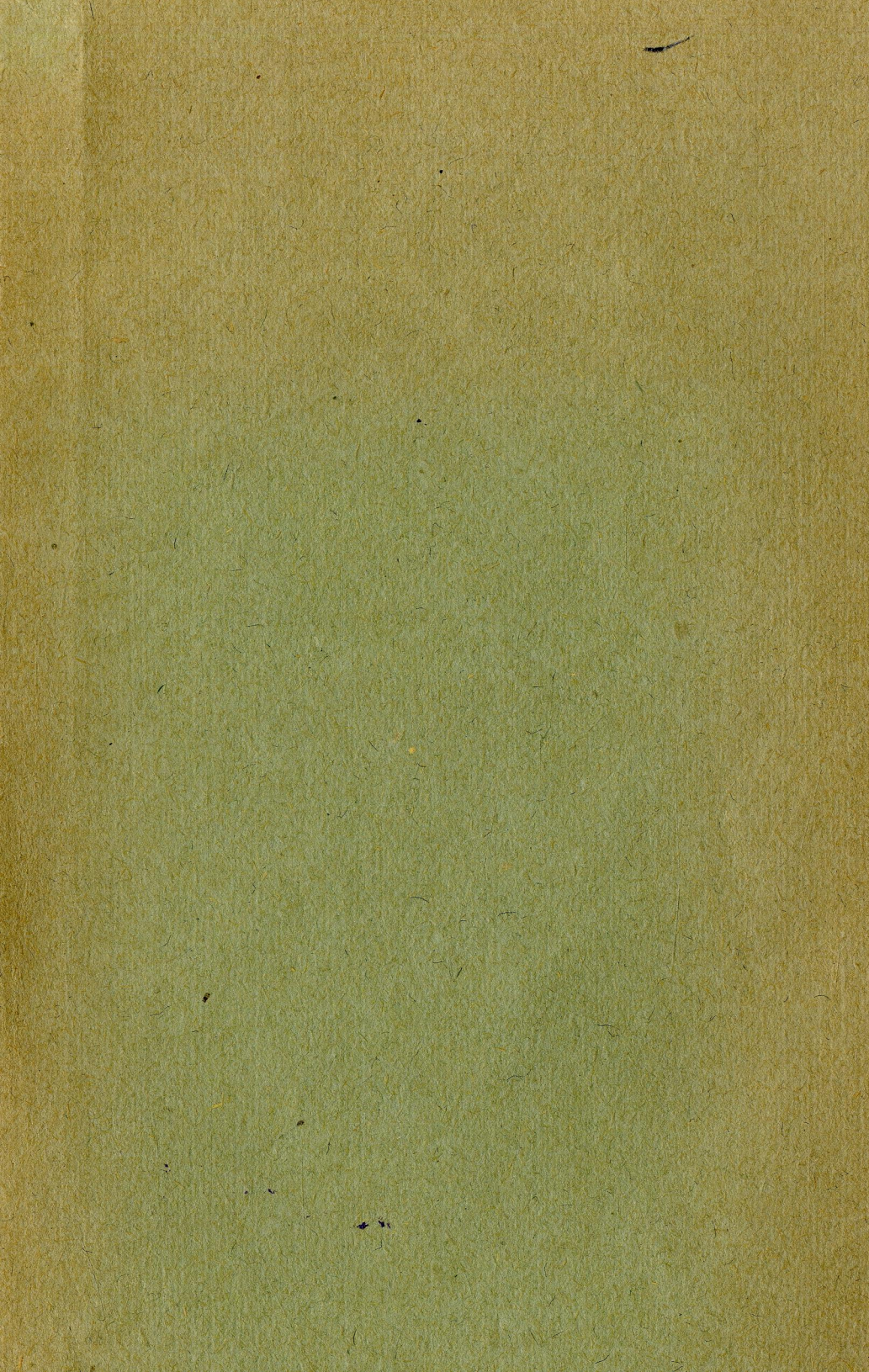
Ibidem, II, ст. 1929.

Але в українській літописній традиції XVIII ст., навіть у сучасників Булавінського бунту не полишила сліду та голосна подія, так само, як і попередня спроба Брюховецького притягти до себе донське козацтво. Величко, напр., оповідаючи про Разіна, подає віомості не з українських джерел, а користується з відомостей з Сам. Пуфендорфа та із звісток, узятих „от старих людей Руских“. (II, 235). Бувши сучасником Булавінського бунту й маючи повну змогу бути в курсі тодішніх політичних справ та подій, Величко згадує про Булавіна та про його бунт там, де дає загальний огляд подій за Петра I, але ані слова не каже про будь-який зв'язок Булавінського бунту з Запоріжжям, ані тим паче з Гетьманщиною. (II, 514).

до відомого обману, що зробила Москва, коли вперше Січ руйнувала. „Да и сам ваша милость добре свѣдом,—писав Кириленко, — що на Дону учинило поприсяжние московские увѣнненія, котрим тамошніе люди прелщенным всѣ погibli, тое же учинилося и у нас в Сѣчи, гдѣ по присяжѣ Кгалакгановой и московской товариству нашему головы плулено“¹⁾.

) Д. Эварницкій.—Источники, I, 1030.

2 pył 70 km
(1986)

III 3

РН 1113

О. Гермайзе

Україна та Дін у XVII ст.